

क्र. १०९

१९६८/२९

GOVERNMENT OF MAHARASHTRA
LAW AND JUDICIARY DEPARTMENT

१०९

The Hyderabad Tenancy and Agricultural Lands Act, 1950

(As modified upto 31st August 1963)

महाराष्ट्र शासन
बिधि व न्याय विभाग

हैदराबाद कुळवहिवाट व शेतजमीन
अधिनियम, १९५०

(दिनांक ३१ ऑगस्ट १९६३ पर्यंत सुधारलेला)

१९५० चा अधिनियम २९

मुंबई
शासकीय मध्यवर्ती मद्रणालय
१९६४

[किंमत ४४ नवे पैसे]

हैदराबाद कुळवहिवाट व शेतजमीन अधिनियम, १९५०.

सन १९५० चा हैदराबाद अधिनियम क्रमांक २१.

अनुक्रमणिका.

विभाग १.

प्रारंभिक.

पृष्ठ

कलमें

१. लघु संज्ञा, व्याप्ति व प्रारंभ .. .. .

२. व्याख्या .. .. .

विभाग २.

कुटुंबास धारण करतां येतील इतक्या जमिनी.

३. स्थानिक क्षेत्रे निर्दिष्ट करणे .. .. .

४. कुटुंबास धारण करता येईल इतक्या जमिनीचे क्षेत्र ठरविणे .. .. .

विभाग ३.

कुळें.

सामान्य उपबंध.

४-अ. मालमत्ता हस्तांतरण अधिनियम, १८८२ याचा विभाग ५ लागू होणे .. .. .

५. कुळें म्हणून समजण्यांत येणारे इसम .. .. .

६. मुदत संपल्यामुळें कुळवहिवाट रद्द न होणे .. .. .

७. हक्कनोदणीपत्रकांत किंवा गांवाच्या इतर दफ्तरांत कुळवहिवाटीचे हक्क नोंदणे .. .. .

८. एखादा इसम कूळ आहे किंवा कसें या प्रश्नाचा तहसीलदारानें निर्णय केला पाहिजे .. .. .

९. (वगळण्यांत आले) .. .. .

१०. (वगळण्यांत आले) .. .. .

११. कमाल खंड .. .. .

१२. खंड .. .. .

१३. खंड भरण्याची पात्रता .. .. .

१४. मजुरीच्या स्वरूपांत खंड स्वीकारण्यास मनाई .. .. .

१५. ह्या अधिनियमाच्या उपबंधांचें उल्लंघन करून वसूल केलेला खंड परत करणे व इतर शास्ति. .. .. .

कलमें	पृष्ठ	
१६. सर्व उपकर बगैरे रद्द करणें	१२	३७-३
१७. वाजवी खंडासंबंधी चौकशी	१२	
१८. खंड तहकूब करणें किंवा त्याची सूट देणें	१३	
१९. कुळवहिवाट रद्द करणें	१४	
१९-अ. स्वाधीन केल्यानंतर जी जमीन किंवा तिचा भाग ठेवून घेण्याचा भूमिधारकास हक्क नाही ती जमीन किंवा तिचा भाग अधिक आहे, असें जाहीर करणें.	१५	३८.
२०. राहत्या घरांतून काढून टाकण्यास मनाई	१६	३८-
२१. ज्या जागेवर कुळाने राहते घर बांधले असेल ती जागा खरेदी करण्याचा कुळाचा अग्रवरणाधिकार.	१६	३८
२२. शेतमजूर व कारागीर यांचीं राहतीं घरें	१७	३८
२३. आपण लावलेल्या झाडांवर कुळाचा हक्क	१७	
२४. नैसर्गिक रीत्या वाढणाऱ्या झाडांच्या उत्पन्नावरील हक्क	१७	३८
२५. हद्दींच्या निशाण्या सुस्थितीत राखण्यास कुळें जबाबदार असणें	१७	३८
२६. जमिनीचे संरक्षण करणाऱ्या बांधांच्या दुस्त्या	१७	
२६-अ. सुधारणा अंशदान	१८	३८
२७. काहीं बाबतींत कुळवहिवाट रद्द करण्याविरुद्ध दाद	१८	
२८. खंड न भरल्यामुळे कुळवहिवाट रद्द करण्याविरुद्ध दाद	१८	३८
२९. खंडाबद्दल पावत्या	१९	३८
३०. पोट-विभागणी, पोट-पट्ट्यानें देणें व अभिहस्तांकन यांस प्रतिषेध	२०	३८
३१. न्यायालयाच्या आदेशिकेअन्वये जप्त करणें किंवा विकणें यांस मनाई	२०	
३२. कबजा घेण्याची कार्यरीति	२०	३८
३३. कुळास असलेल्या हक्कास व विशेष अधिकारांस बाध न येणें	२१	४

विभाग ४.

संरक्षित कुळें.

३४. संरक्षित कुळें	२१	
३५. हक्कांबाबत निर्णय	२३	
३६. संरक्षित कुळानें कबजा परत घेणें	२३	
४ अन्वये हक्क नसलेले इसम विवक्षित परिस्थितीत संरक्षित कुळें समजणें.	२४	

कलमें

पृष्ठ

३७-अ. हैदराबाद कुळवहिवाट व शेतजमीन (सुधारणा) अधिनियम, १९५५ च्या सुखातीस कूळ म्हणून जमीन धारण करणारे इसम संरक्षित कुळें म्हणून समजणें. २४

विभाग ४-अ.

संरक्षित कुळें, सामान्य कुळें व भूमिधारक यांचे हक्क.

३८. जमीन खरेदी करण्याचा संरक्षित कुळाचा हक्क	.. .. .	२५
३८-अ-१. कलम ३८ अन्वये कुळानें खरेदी केलेल्या जमिनीवर असलेले भार ठरविण्याचा न्यायाधिकरणाचा अधिकार.		३१
३८-अ. भूमिधारक आणि संरक्षित कूळ किंवा यथास्थिति सामान्य कूळ यांच्यामध्ये वाजवी किंमत ठरली असेल त्या बाबतीत कार्यरीति.		३२
३८-ब. संरक्षित कुळाच्या किंवा यथास्थिति सामान्य कुळाच्या फायद्यासाठी भूमिधारक आपले हक्क सोडून देण्यास तयार असले त्या बाबतीत कार्यरीति.		३३
३८-क. (वगळण्यांत आले)	.. .. .	३३
३८-ड. संरक्षित कुळास किंवा यथास्थिति सामान्य कुळास जमीन विकण्याचा भूमिधारकाचा इरादा असेल त्या बाबतीत कार्यरीति.		३३
३८-ई. संरक्षित कुळांनी धारण केलेल्या जमिनीची मालकी अधिसूचित तारखेपासून त्यांच्याकडे हस्तांतरित झाली आहे असे समजणें.		३४
३८-फ. कलम ३७-अ अन्वये संरक्षित कुळें म्हणून समजल्या जाणाऱ्या कुळांकडे जमिनीची मालकी हस्तांतरित करणें		३६
३८-ग. अधिसूचित तारखेपासून कुळांकडे जमिनीची मालकी हस्तांतरित करणें.		३६
३८-ह. अधिसूचित तारखेनंतर निर्माण केलेल्या कुळवहिवाटीखाली जमीन धारण करणाऱ्या कुळाचा जमीन खरेदी करण्याचा हक्क.		३७
३९. संरक्षित कुळांचा किंवा यथास्थिति सामान्य कुळांचा जमिनीची अदलाबदल करण्याचा हक्क.		३८
४०. कुळांचे हक्क वंशपरंपरेने प्राप्त होण्याजोगे असणें	.. .. .	३८
४१. संरक्षित कुळानें किंवा यथास्थिति सामान्य कुळानें केलेल्या सुधारणांबद्दल नुकसानभरपाई.		३९
४२. कुळाचा शेतघर बांधण्याचा हक्क	.. .. .	३९
४३. कर्जासाठी तारण म्हणून संरक्षित कुळानें किंवा यथास्थिति सामान्य कुळानें गहाण ठेवणें किंवा त्यावर भार निर्माण करणें.		४०

विभाग ४ ब.

भूमिधारकांनीं जातीनें जमीन कसण्यासाठीं कुळवहिवाट रद्द करणे.

कलमें		पृष्ठ
४४.	जातीनें जमीन कसण्यासाठीं भूमिधारकांनं कुळवहिवाट रद्द करणें ..	४०
४४-अ.	कलम ४४ च्या उपबंधामुळें कुळाच्या जमीन खरेदी करण्याच्या हक्कास बाध न घेणें.	४२
४५.	भूमिधारकांनं एक वर्षाच्या आंत जमीन कसली नाहीं तर त्यानें तिच्या कवजा परत देणें.	४३
४६.	कवजा परत मिळविण्यासाठीं कुळाकडून अर्ज	४४

विभाग ५.

शेतजमिनींच्या हस्तांतरणावर निर्बंध.

४७.	शेतजमिनींची सर्व अन्यसंक्रामणें आणि हस्तांतरणें यांस मंजूरी व मान्यता घ्यांची आवश्यकता.	४४
४८.	मंजूरी देण्यावर सामान्य निर्बंध	४४
४९.	ज्याच्या नांवें जमीन कळून दिली तो इसम किंवा हस्तांतरिती शेतकरी नसेल तेव्हां जादा निर्बंध.	४५
५०.	कलमें ४७, ४८ व ४९ ह्याअन्वये घालण्यांत आलेले निर्बंध ज्या बाबतींत लागू असणार नाहीत त्या बाबी.	४६
५०-अ.	विभाग ५ चे उपबंध विवक्षित बाबतींत लागू नसणें	४६
५०-ब.	ह्या अधिनियमान्वये खरेदी केलेल्या किंवा विकलेल्या जमिनीच्या हस्तांतरणावर निर्बंध.	४६
५०-क.	जमिनीची विक्री किंवा खरेदी करण्यासाठीं तिची वाजवी किंमत	४६

विभाग ५-अ.

दुसऱ्याच्या जमिनीमधून पाट बांधणें.

५०-ड.	इतर इसमाच्या मालकीच्या जमिनीमधून पाट बांधणें	४७
५०-ई.	खंड भरण्यांत व पाट चांगल्या दुरुस्त स्थितींत ठेवण्यांत कसूर करणें.	४८
५०-फ.	पाट काढून टाकणें किंवा बंद करणें	४९
५०-ग.	शेजारची जमीन धारण करणाऱ्या इसमाचा पाण्याचे दर दिल्यानंतर जादा पाणी वापरण्याचा हक्क.	४९

विभाग ६.

लागवडीस न आणलेल्या, अयोग्य रीत्या लागवड केलेल्या जमिनींची किंवा अधिक जमिनींची व्यवस्था व संपादन.

कलमे	पृष्ठ
५१. जमिनीची व्यवस्था स्वतःकडे घेण्याचा अधिकार	४९
५२. व्यवस्था हाती घेतल्याचे परिणाम	५०
५३. व्यवस्था बंद करणे	५१
५३-अ. धारण केलेल्या जमिनींची खानेसुमारी आणि शेतीविषयीचा तपशील ..	५१
५३-ब. लागवडीची आणि व्यवस्थेची प्रमाणे विहित करणे	५१
५३-क. अधिक जमिनीची व्यवस्था स्वतःकडे घेणे व त्याबद्दल नुकसानभरपाई देणे ..	५२
५३-ड. ग्रामपंचायतीची किंवा सहकारी कृषी संस्थांची व्यवस्थापक म्हणून नेमणूक ..	५२
५३-ई. अधिक जमीन पट्ट्याने देण्यात अग्रतेचा क्रम	५२
५३-फ. जमिनी खरेदी करण्याचा पट्टेदारांचा हक्क	५३
५३-ग. जमिनी संपादन करण्याचा अधिकार	५३
५३-ह. (वगळण्यात आले)	५३

विभाग ७.

वगळण्यात आला	५४
--------------------	----

विभाग ८.

वगळण्यात आला	५४
--------------------	----

विभाग ९.

न्यायाधिकरणाची रचना, कार्यरीती व प्राधिकाऱ्यांचे अधिकार, अपिले, वगैरे.

८७. न्यायाधिकरण	५४
८७-अ. (वगळण्यात आले)	५५
८. तहसिलदार, न्यायाधिकरण व कलेक्टर यांची जादा कामे व ग्रामपंचायतीकडे किंवा सहकारी कृषी संस्थेकडे अधिकार सौंपविणे.	५५
अ. कामकाजाची सुरुवात	५५
कार्यरीती	५६
८. तहसिलदारांमध्ये कामकाज वाटून देणे	५६

कलमे

पृष्ठ

कलमे

८९-ब. कामकाज निर्णयासाठी पाठविण्याचा कलेक्टरचा अधिकार	५६	१००
९०. अपिले व फेरतपासणी	५६	१००
९०-अ. अपिले निर्णयासाठी पाठविण्याचे व काढून घेण्याचे कलेक्टरचे अधिकार	५७	१०१
९०-ब. फेरतपासणी करण्याचा कलेक्टरचा अधिकार	५८	१०२
९१. फेरतपासणी	५८	१०२
९२. अपिले किंवा फेरतपासणीसाठी केलेले अर्ज यात चालवावयाचे अधिकार	५९	१०२
९३. मुदत	५९	१०२
९४. आदेशांची अंमलबजावणी	५९	१०२
९५. न्यायालयशुक्ल	५९	१०३
९५-अ. चौकशी व कामकाज न्यायालयीन कामकाज असणे	५९	१०४
९५-ब. (वगळण्यात आले)	५९	

विभाग १०

अपराध व शास्ती.

९६. अपराध व शास्ती	६०
९६-अ. शास्तीसंबंधी सामान्य उपबंध	६१

विभाग ११.

संकीर्ण.

९७. नियम	६२
९८. संक्षिप्तपणे कामकाज चालवून काढून टाकणे	६२
९८-अ. दिनांक १ डिसेंबर १९५७ पूर्वी केलेले अन्यसंक्रमण इत्यादी वैध ठरविणे	६२
९८-ब. दिनांक १ डिसेंबर १९५७ आणि सुधारणा अधिनियम, १९५७ याच्या प्रारंभाची तारीख यांच्या दरम्यानच्या मुदतीत केलेली काही अन्यसंक्रमणे, इत्यादि, अवैध असणे.	६४
९८-क. जिचे अन्यसंक्रमण अवैध आहे अशा जमिनीची विल्हेवाट लावण्याबाबत	६५
९८-ड. कलम ९८-क अन्वये विल्हेवाट लावली जाण्यास पात्र असलेल्या जमिनी तात्पुरत्या पट्ट्याने देणे.	६७
९९. क्षेत्राधिकारास प्रतिबंध	६७
९९-अ. या अधिनियमान्वये निर्णय द्यावयाचे मुद्दे ज्यांत अन्तर्भूत असतील असे दावे	६८

क्र.सं.	पृष्ठ
१००. नियंत्रण	६८
१००-अ. महसूल मंडळाकडे अधिकार सौंपवून देणे	६८
१०१. निस्तारण	६८
१०२. विभाग ६ अन्वये व्यवस्था हातीं घेतलेल्या किंवा प्रतिपालक अधिकरण बगैरेच्या जमिनीस अधिनियमाचे कांहीं उपबंध लागू नसणें.	६९
१०२-अ. विवक्षित जमिनी या अधिनियमाच्या कक्षेतून वगळणें आणि माफीसंबंधीच्या अटी, इत्यादि.	६९
१०२-ब. माफी काढून घेण्याचा सरकारचा अधिकार	७०
१०२-क. व्यवस्थेखालीं घेतलेल्या जमिनीस अधिनियमाचे विवक्षित उपबंध लागू नसणें.	७१
१०३. रद्द करणें व बचाव	७१
१०४. अधिनियमाचा इतर अधिनियमांवर प्रभाव असणें	७३

HYDERABAD ACT No. XXI OF 1950

THE HYDERABAD TENANCY AND AGRICULTURAL LANDS
ACT, 1950

सन १९५० चा हैदराबाद अधिनियम क्रमांक २१.

हैदराबाद कुळवहिवाट व शेतजमीन अधिनियम, १९५०^१

ह्या अधिनियमांत पुढील आदेश व अधिनियम या अन्वये अनुकूलन, रूपभेद व सुधारणा करण्यांत आल्या आहेत :—

सन १९५१ चा हैदराबाद अधिनियम क्रमांक १३.

सन १९५१ चा हैदराबाद अधिनियम क्रमांक २३.

सन १९५४ चा हैदराबाद अधिनियम क्रमांक ३.

सन १९५६ चा हैदराबाद अधिनियम क्रमांक ३.

सन १९५६ चा हैदराबाद अधिनियम क्रमांक ४०.

मुंबई (हैदराबाद प्रदेश) विधि अनुकूलन (राज्य व समवर्ती विषय) आदेश, १९५६.

सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२.

सन १९५९ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२.

सन १९६० चा मुंबई अधिनियम क्रमांक २०.

महाराष्ट्र विधि अनुकूलन (राज्य व समवर्ती विषय) आदेश, १९६०.

सन १९६० चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २८.

सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २७.

१ दिनांक १० जून १९५० रोजीचे "असाधारण राजपत्र", क्रमांक ५४, यांत प्रसिद्ध केलेला.

२ हा अधिनियम व त्यांत सुधारणा करणारे पुढील सर्व अधिनियम म्हणजे—सन १९५१ चा हैदराबाद अधिनियम क्रमांक १३, सन १९५१ चा हैदराबाद अधिनियम क्रमांक २३, सन १९५४ चा हैदराबाद अधिनियम क्रमांक ३, सन १९५६ चा हैदराबाद अधिनियम क्रमांक ३, सन १९५६ चा हैदराबाद अधिनियम क्रमांक ४०, यांचे कलम ४८, सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, सन १९५९ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, सन १९५० चा हैदराबाद अधिनियम क्रमांक २१ याच्याशी सन १९६० चा मुंबई अधिनियम क्रमांक २० याचे कलम २२ व द्वितीय अनुसूचीचा जेथवर संबंध असेल तेथवर त्याचे कलम २२ व द्वितीय अनुसूचि, सन १९६० चा महाराष्ट्र अध्यादेश क्रमांक ४, याच्या कलम २ मध्ये समाविष्ट असलेले उपबंध, सन १९६० चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २८ व मुंबई (हैदराबाद प्रदेश) विधि अनुकूलन (राज्य व समवर्ती विषय) आदेश, १९५६ व महाराष्ट्र विधि अनुकूलन (राज्य व समवर्ती विषय) आदेश, १९६० यांतील ज्या उपबंधांन्वये सन १९५० चा हैदराबाद अधिनियम क्रमांक २१, हा अनुकूल करून घेतला किंवा त्यांत फेरफार करण्यांत आले ते उपबंध, सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ४५ याअन्वये रद्द करण्यांत आले व पुन्हा अधिनियमित करण्यांत आले.

सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ४५*

ज्याअर्धी, शेतजमिनीचे भूमिधारक व कुळे यांजमधील संबंध व अशा जमिनीचे अन्य संक्रामण यांचे नियमन करणारा विधि सुधारणे इष्ट आहे ;

*हैदराबाद कुळवहिवाट व शेतजमीन (पुन्हां अधिनियमित करणे, वैधकरण व आणखी सुधारणा) अधिनियम, १९६१ (सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ४५) याचे कलम ३, पुढीलप्रमाणे आहे :—

३. वैधकरण व उल्लेखांचा अर्थ लावणे.—(१) कोणत्याहि न्यायालयाचे निकालपत्र, हुकुमनामा किंवा आदेश यांत कांहीहि असले तरी, हैदराबाद कुळवहिवाट व शेतजमीन अधिनियम, १९५० किंवा त्यांत वेळोवेळी सुधारणा करणारे इतर अधिनियम याअन्वये किंवा तदनुसार प्रदान केलेल्या किंवा प्रदान करण्यांत आले आहेत असे गृहीत धरून चालविलेल्या अधिकारांत केलेल्या गोष्टी किंवा उपाययोजना किंवा पार पाडलेली कामे किंवा जी तदन्वये पार पाडण्यांत आली आहेत असे गृहीत धरण्यांत येत आहेत अशी कोणतीहि कामे (यांत इतर गोष्टींबरोबरच काढलेली कोणतीहि अधिसूचना किंवा आदेश, केलेले कोणतेहि नियम, नेमणुका किंवा कायम केल्या कोणत्याहि गोष्टी, जाहीरनामा, दिलेला निर्णय, अधिग्रहण केलेली किंवा विल्हेवाट लावलेली कोणतीहि जमीन, वगैरे केलेली कोणतीहि अपिले किंवा कामकाज, कोणतेहि न्यायालय, न्यायाधिकरण, सरकार किंवा इतर प्राधिकारी यांनी दिलेला कोणताहि आदेश किंवा दिलेला कोणताहि निर्णय, दिलेली कोणतीहि मंजूरी किंवा परवानगी, प्रदान केलेले कोणतेहि अधिकार किंवा विशेषाधिकार, लादलेली कोणतीहि कर्तव्ये, निर्बंध, प्रतिबंध, जबाबदाऱ्या, दायित्व किंवा शास्ती, निश्चित केलेला कोणताहि खंड किंवा वाजवी किंमत, मंजूर केलेला पट्टा, अनिर्णित कामकाजाबाबत दिलेली तहकुबी किंवा मनाई हुकूम, दिलेली माफी किंवा परत करावयाच्या रकमा, वसूल केलेले कोणतेहि अंशदान, ताब्यांत घेतलेल्या जमिनीची व्यवस्था, कोणतेहि मालकी हक्काचे हस्तांतरण किंवा बेदाखल करण्याबाबतच्या किंवा कबजा परत दिल्याबाबतच्या गोष्टी, वैध किंवा अवैध ठरविण्यांत आलेली अभिहस्तांकने, दिलेली किंवा काढून घेतलेली कोणतीहि माफी, प्रदान केलेले कोणतेहि अधिकार, आणि जे कोणतेहि दावे किंवा कामकाज चालविण्यास प्रतिबंध केला असेल असे कोणतेहि दावे किंवा कामकाज यांचा समावेश होतो), हीं पुन्हां अधिनियमित केलेल्या हैदराबाद कुळवहिवाट व शेतजमीन अधिनियम, १९५० अन्वये किंवा पुन्हां अधिनियमित केलेल्या सुधारणा विधिअन्वये वेळोवेळी सुधारणा केलेल्या व अशा गोष्टी व उपाययोजना ज्या तारखेस करण्यांत आल्या त्या तारखेस अंमलांत असलेल्या सदरहू अधिनियमान्वये वैध व कार्यक्षम रीतीने करण्यांत किंवा पार पाडण्यांत आल्या होत्या असे समजले पाहिजे ; आणि उक्त अधिनियमाचे उपबंध किंवा त्यांत वेळोवेळी सुधारणा करणाऱ्या अधिनियमाचे उपबंध हे अशी गोष्ट किंवा उपाययोजना ज्यावेळी करण्यांत आली त्या तारखेस वैधरीत्या अंमलांत नव्हते केवळ याच कारणाने त्याबाबत कोणत्याहि न्यायालयांत किंवा न्यायाधिकरणांत किंवा राज्य सरकारपुढे किंवा कोणत्याहि प्राधिकाऱ्यापुढे कोणताहि दावा किंवा इतर वैध कारवाई दाखल करता कामा नये किंवा चालू ठेवता कामा नये.

(२) हैदराबाद कुळवहिवाट व शेतजमीन अधिनियम, १९५० यासंबंधी किंवा त्या अधिनियमांत केलेल्या कोणत्याहि सुधारणासंबंधी किंवा वेळोवेळी सुधारलेल्या त्या अधिनियमासंबंधी, अंमलांत असलेल्या (किंवा राज्य विधानमंडळाने संमत केलेल्या किंवा केलेल्या परंतु अंमलांत नसेल अशा) कोणत्याहि विधींत किंवा कोणत्याहि लेखांत किंवा दस्तऐवजांत असलेल्या उल्लेखाचा अर्थ, या अधिनियमान्वये पुन्हां अधिनियमित करण्यांत आलेल्या त्या अधिनियमासंबंधी, किंवा सुधारणा विधिअन्वये सुधारणा करण्यांत आलेल्या त्या अधिनियमासंबंधीचा उल्लेख आहे असे समजले पाहिजे.

आणि ज्याअर्थी, शेतजमिनीचे बेसुमार तुकडे होण्यास प्रतिबंध करणे भूमिधारकांस शक्य होणे, विवक्षित परिस्थितीत शेतजमिनीची व्यवस्था स्वतःकडे घेण्याचा सरकारला अधिकार देणे, (* * *) आणि उपरोक्त कारणास आनुषंगिक असलेल्या बाबींसाठी आणखी तरतूद करणे इष्ट आहे ;

त्याअर्थी, याद्वारे पुढीलप्रमाणे अधिनियम करण्यांत आला आहे :—

विभाग १.

प्रारंभिक.

१. (१) या अधिनियमास हैदराबाद कुळवहिवाट व शेतजमीन अधिनियम, १९५०, लघु संज्ञा, असे म्हणावे. व्याप्ति व प्रारंभ.
- (२) तो [महाराष्ट्र राज्याच्या] संबंध [हैदराबाद प्रदेशास] लागू आहे.
- (३) तो ताबडतोब अंमलांत येईल.

२. (१) विषयांत किंवा संदर्भात एतद्विरुद्ध कांहीं नसल्यास, ह्या अधिनियमांत— याख्या.

(अ) "शेतकी" या संज्ञेत, तिचे व्याकरणदृष्ट्या होणारे फेरफार आणि तत्सम शब्दप्रयोग धरून, पुढील गोष्टींचा समावेश होतो :—

- (१) बागायत,
- (२) पिके, गवत किंवा बागायतीचे उत्पन्न काढणे,
- (३) दूधदुभत्याचा घंदा करणे [१]
- (४) कोबड्या पाळण्याचा घंदा करणे आणि गुराढोरांची निपज करणे [आणि]
- [(५) गुरे चारणे] ;

परंतु, तींत फक्त लांकडे तोडण्याचा समावेश होत नाही ;

(ब) "शेतकरी" या संज्ञेचा अर्थ, जातीनें जमीन कसणारा इसम असा समजावा ;

(क) "शेतजमीन" या संज्ञेचा अर्थ, शेतकीसाठी वापरण्यांत येणारी किंवा वापरता येईल [किंवा जंगल वाढविण्यासाठी राखून ठेवली असेल] अशी जमीन, असा समजावा आणि तींत पुढील जमिनीचा समावेश होतो :—

- (१) पडीत जमीन,
- (२) शेतजमिनीस लागून असलेल्या शेतावरील इमारतींच्या जागा ; आणि
- (३) शेतकरी, शेतमजूर किंवा कारागीर यांच्या भोगवट्यांत असलेल्या राहत्या घरांच्या जागा व अशा राहत्या घरांस लागून असलेली जमीन ;

[(कक) "मूल भूमि" या संज्ञेचा अर्थ, ज्या जमिनीचे क्षेत्रफळ, संबंधित स्थानिक क्षेत्रासाठी कलम ४ अन्वये ठरविलेल्या कुटुंबास धारण करता येईल इतक्या जमिनीच्या क्षेत्रफळाच्या एक-तृतीयांशाइतके असेल ती जमीन असा समजावा] ;

१ "सहकारी कृषि संस्थांच्या नोंदणीची तरतूद करणे" हा मजकूर, सन १९६०चा ई अधिनियम क्रमांक २० याच्या दुसऱ्या अनुसूचीअन्वये गाळण्यांत आला.

२ "मुंबई राज्याच्या" या मजकुराऐवजी हा मजकूर महाराष्ट्र विधि अनुकूलन राज्य व समवर्ती विषय) आदेश, १९६०, कलम ४ अन्वये दाखल करण्यांत आला.

३ हे शब्द "हैदराबाद राज्यास" या शब्दाऐवजी मुंबई (हैदराबाद प्रदेश) विधि अनुकूलन (राज्य व समवर्ती विषय) आदेश, १९५६ अन्वये दाखल करण्यांत आले.

४ दिनांक ४ फेब्रुवारी १९५४ रोजीचे "असाधारण राजपत्र", क्रमांक २९, यांत प्रसिद्धेला सन १९५४ चा अधिनियम क्रमांक ३, अन्वये सुधारणा केली.

१[(कड) "कलेक्टर" या संज्ञेत, हैदराबाद जमीन महसूल अधिनियम याअन्वये कलेक्टरचीं कर्तव्ये बजाविणारा व अधिकार चालविणारा साहाय्यक कलेक्टर किंवा डेप्युटी कलेक्टर याचा किंवा ह्या अधिनियमान्वये कलेक्टरची कामे पार पाडण्यासाठी राज्य सरकारने खास अधिकार दिलेला कोणताहि इतर अधिकारी याचा समावेश होतो.]

* * * * *

(फ) "कसणे" या संज्ञेचा अर्थ, कोणतेहि शेतीचे काम करणे, असा समजावा ;

(ग) "जातीने जमीन कसणे" या संज्ञेचा अर्थ, स्वतःसाठी—

(१) स्वतःच्या अंगमेहनतीने, अथवा

(२) स्वतःच्या कुटुंबातील कोणत्याहि इसमाच्या अंगमेहनतीने, अथवा

१[(३) स्वतःच्या किंवा स्वतःच्या कुटुंबातील कोणत्याहि इसमाच्या प्रत्यक्ष देखरेखीखाली मजुरीने कामावर लावलेल्या मजुरांकरवी अथवा रोख रकमेत किंवा मालाच्या रूपांत, परंतु पिकाच्या हिश्याच्या रूपांत नव्हे, द्यावयाच्या वेतनावर ठेवलेल्या नोकरांकरवी]

जमीन कसणे, असा समजावा.

स्पष्टीकरण.—अविभक्त हिंदु कुटुंबांच्या बाबतींत, जर अशी जमीन अशा कुटुंबातील कोणत्याहि इसमाकडून कसण्यांत येत असेल तर, ती जातीने कसण्यांत येते असे समजले पाहिजे ;

१[(ह) "कुटुंबास धारण करतां येईल इतकी जमीन" या संज्ञेचा अर्थ, ज्या जमिनीचे क्षेत्र जमीन ज्या स्थानीक क्षेत्रांत असेल त्या क्षेत्रांत, व ज्या प्रकारची असेल त्या प्रकाराकरितां कुटुंबास धारण करतां येईल इतक्या जमिनीचे क्षेत्र म्हणून कलम ४ अन्वये कोणत्याहि प्रकारच्या जमीनीबाबत ठरविलेल्या क्षेत्राइतके असेल ती जमीन, असा समजावा]

* * * * *

(जे) "जमीन" या संज्ञेचा अर्थ, दुमाला किंवा बिनदुमाला शेतजमीन, असा समजावा आणि तीत, शेतीस साहाय्यभूत असलेल्या कारणांसाठी वापरण्यांत येणाऱ्या जमिनीचा आणि अशा जमिनीमधून उद्भवणारे सर्व फायदे आणि जमिनीस लागून असलेल्या वस्तू किंवा जमिनीस लागून असलेल्या कोणत्याहि वस्तूस कायमच्या जोडलेल्या सर्व वस्तू यांचा समावेश होतो.

(के) "जमीन महसूल अधिनियम" या संज्ञेचा अर्थ, हैदराबाद जमीन महसूल अधिनियम (सन १३१७ फसलीचा अधिनियम क्रमांक ८), असा समजावा ;

१ ही कंडिका सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम २ (१) अन्वये दाखल केली.

२ ही कंडिका सन १९५६ चा हैदराबाद अधिनियम क्रमांक ४०, कलम ४८ (१) अन्वये गाळण्यांत आली.

३ कंडिका (डड) व (इ) सन १९६० चा मुंबई अधिनियम क्रमांक २०, याच्या दुसऱ्या अनुसूचीअन्वये गाळण्यांत आल्या.

४ दिनांक ४ फेब्रुवारी १९५४ रोजीचे "असाधारण राजपत्र" क्रमांक २९, यांत प्रसिद्ध केलेला सन १९५४ चा अधिनियम क्रमांक ३, अन्वये सुधारणा केली.

५ या कंडिका सन १९५६ चा हैदराबाद अधिनियम क्रमांक ४०, कलम ४८ (१) अन्वये गाळण्यांत आल्या.

न्वयें
पुटी
ज्य
।]

(ल) "पट्टा" या संज्ञेत, पट्ट्याच्या व पोट-पट्ट्याच्या प्रतिरूपाचा समावेश

(म) "स्थानिक क्षेत्र" या संज्ञेचा अर्थ, कलम ३ अन्वयें काढलेल्या अधिसूचनेत स्थानिक क्षेत्र म्हणून निर्दिष्ट केलेले क्षेत्र, असा समजावा ;

[(मम) सामान्य कूळ" या संज्ञेचा अर्थ, संरक्षित कुळाव्यतिरिक्त इतर कूळ, असा समजावा ;]

(न) "इसम" या संज्ञेत अविभक्त हिंदु कुटुंबाचा समावेश होतो ;

[(ओ) "कायमचें अन्यसंक्रमण" या संज्ञेत, कोणतीही विक्री, अदलाबदल किंवा देणगी आणि भोगवट्याच्या अधिकाराचें किंवा जमीनीच्या पट्ट्याचें कोणतेंहि हस्तांतर याचा समावेश होतो, परंतु मृत्युपत्रान्वयें लावलेल्या कोणत्याहि व्यवस्थेचा समावेश होत नाही ;]

(प) "विहित" म्हणजे या अधिनियमान्वयें केलेल्या नियमांनीं विहित केलेले ;

[(क्यू) गाळण्यांत आली.]

(र) "संरक्षित कूळ" या संज्ञेचा अर्थ, कलम ३४ ते [३७-अ] यांच्या उपबंधान्वयें संरक्षित कूळ म्हणून समजण्यांत येणारा इसम, असा समजावा ;

(स) "वाजवी खंड" या संज्ञेचा अर्थ, कलम १७ अन्वयें ठरविलेला खंड, असा समजावा ;

(ट) "खंड" या संज्ञेचा अर्थ, कुळांनं धारण केलेल्या जमिनीच्या उपयोगावद्दल किंवा भोगवट्यावद्दल पैशाच्या रूपांत किंवा मालाच्या रूपांत किंवा या दोन्ही रूपांत त्यानें दिलेला किंवा द्यावयाचा कोणताहि मोबदला असा समजावा ; परंतु तींत जातीनें केलेल्या चाकरीचा किंवा मेहनतीचा समावेश होत नाही ;

(यू) "कुळवहिवाट" म्हणजे भूमिधारक व कूळ यांचे परस्पर संबंध ;

(व्ही) "कूळ" या संज्ञेचा अर्थ, पट्ट्यानें जमीन धारण करणारा आसामी शिक्मी असा समजावा व तींत, या अधिनियमाच्या उपबंधान्वयें कूळ म्हणून समजण्यांत येणाऱ्या इसमाचा समावेश होतो ;

[(डब्ल्यू) "न्यायाधिकरण" या संज्ञेचा अर्थ, कलम ८७, अन्वयें रचना केलेले शेतजमीन न्यायाधिकरण ;

१ ही कडिका सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम २ (२) अन्वयें दाखल केली.

२ दिनांक ३० जून १९५१ रोजीचें "असाधारण राजपत्र", क्रमांक ३२, यांत छद्द केलेला सन १९५१ चा अधिनियम क्रमांक २३, अन्वयें सुधारणा केली.

३ दिनांक ४ फेब्रुवारी १९५४ रोजीचें "असाधारण राजपत्र" क्रमांक २९, यांत छद्द केलेला सन १९५४ चा अधिनियम क्रमांक ३ अन्वयें गाळण्यांत आली.

४ हा आंकडा व अक्षर "३७" या आंकडाएवजीं सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, कलम २ (३) अन्वयें दाखल केले.

५ ही कडिका, सन १९६० चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २८, याच्या कलम अन्वयें दाखल केली.

१[(क्ष) "ग्रामपंचायत" या संज्ञेचा अर्थ, १[हैदराबाद ग्रामपंचायत अधिनियम १९५६ (सन १९५६ चा अधिनियम, क्रमांक १७) अन्वये रचना केलेली पंचायत, असा समजावा]];

(य) "वर्ष" या संज्ञेचा अर्थ, ३० जून रोजी किंवा सरकार १[राजपत्रातील] अधिसूचनेद्वारे कोणत्याहि क्षेत्राकरिता नेमिल अशा इतर तारखेस संपणारे कोणतेहि वर्ष, असा समजावा ;

(ज्ञ) ह्या अधिनियमांत वापरण्यांत आलेले परंतु व्याख्या न केलेले शब्द व शब्दप्रयोग यांचा अर्थ, हैदराबाद जमीन महसूल अधिनियम (सन १३१७ फसलीचा अधिनियम क्रमांक ८) यांत त्यांचा जो अर्थ दिलेला असेल तोच असेल.

(२) इतर कोणत्याहि विधींत कांहींहि असले तरी, या अधिनियमाचा जो कोणताहि उपबंध परिणामक्षम असल्याचे कोणत्याहि शब्दांत व्यक्त केले असेल त्या उपबंधातील इतर कोणत्याहि विधीसंबंधीच्या उल्लेखांत भारताच्या संविधानाच्या सप्तम अनुसूचीतील दुसऱ्या सूचीत दिलेल्या गोष्टींसंबंधी विधीच्याच उल्लेखाचा समावेश होतो असे समजले पाहिजे.

विभाग २

१[कुटुंबास धारण करता येतील इतक्या जमिनी]

स्थानिक क्षेत्रे ३. राज्य सरकारला, १[राजपत्रातील] अधिसूचनेद्वारे क्षेत्रे निर्दिष्ट करण्याचा व त्यांच्या हद्दी ठरविण्याचा अधिकार आहे, आणि त्यांपैकी प्रत्येक क्षेत्र हे या विभागाच्या कारणांकरिता स्थानिक क्षेत्र असेल.

कुटुंबास धारण करता येईल इतक्या जमिनीचे क्षेत्र ठरविणे. ४. (१) या कलमाच्या उपबंधास अधीन राहून व त्यानुसार, सरकारने विहित केलेल्या रीतीने कोणत्याहि स्थानिक क्षेत्रातील सर्व किंवा कोणत्याहि प्रकारच्या जमिनीसाठी कुटुंबास धारण करता येईल इतके क्षेत्र ठरविले पाहिजे. हे क्षेत्र, शेतकरी धरून, पांच इसमांचे कुटुंब, स्थानिक परिस्थिति व प्रघात यानुसार व शेतीच्या कामांत रूढ असेल अशा साहाय्याने जातीने कसू शकेल आणि प्रतिवर्षी ज्यामधून, लागवडीचा खर्च म्हणून पन्नास टक्के रक्कम वजा केल्यानंतर, क्षेत्र ठरविण्याच्या वेळी चालू असलेल्या किमतीच्या पातळीप्रमाणे ८०० रुपये किमतीचे उत्पन्न निघू शकेल इतक्या क्षेत्राइतके असेल.

(२) सरकारने, पुढे निर्दिष्ट केलेल्या मर्यादांस अधीन राहून, १[हा अधिनियम ज्या क्षेत्रास लागू असेल अशा क्षेत्रासाठी] जी स्थानिक क्षेत्रे ठरविण्यांत येतील त्या सर्व

१ ही कडिका व दिनांक ४ फेब्रुवारी १९५४ रोजीचे "असाधारण राजपत्र", क्रमांक २९, यांत प्रसिद्ध केलेला सन १९५४ चा अधिनियम क्रमांक ३, अन्वये दाखल केली.

२ हा उल्लेख, हैदराबाद ग्रामपंचायत अधिनियम, १९५१, या उल्लेखाऐवजी मुंबई (हैदराबाद प्रदेश) विधि अनुकूलन (राज्य व समवर्ती विषय) आदेश, १९५६ अन्वये दाखल केला.

३ "जरिदातील" या शब्दाऐवजी वरील आदेशान्वये हा शब्द दाखल केला.

४ मूळ मजकूराऐवजी हा मजकूर दिनांक ४ फेब्रुवारी १९५४ चे "असाधारण राजपत्र" क्रमांक २९ यांत प्रसिद्ध केलेला सन १९५४ चा अधिनियम क्रमांक ३ अन्वये दाखल करण्यांत आला.

५ हे शब्द "राज्यासाठी" या शब्दाऐवजी मुंबई (हैदराबाद प्रदेश) विधि अनुकूलन (राज्य व समवर्ती विषय) आदेश, १९५६, या अन्वये दाखल केले.

नियम-स्थानिक क्षेत्रातील जमिनीच्या प्रत्येक प्रकारातील प्रत्येक वर्गासाठी जितकी जमीन
 यात, कुटुंबास धारण करता येईल इतकी जमीन मानण्यांत येईल, ती, त्या जमिनीची मर्यादा
 उरिल्ली पाहिजे, अशा रीतीने ठरविण्यांत आलेली "स्थानिक क्षेत्रे" व मर्यादा ज्या
 तारखेस हैदराबाद कुळवहिवाट व शेतेजमीन (सुधारणा) अधिनियम, १९५४ अंमलांत
 येईल त्या तारखेपासून सहा महिन्यांच्या आंत [राजपत्रांत] अधिसूचित केल्या पाहिजेत
 आणि अधिसूचनेची प्रत, [विधानमंडळाच्या सभागृहांचें अधिवेशन चालू असल्यास,
 त्यांच्यापुढें आणि त्यांचे अधिवेशन चालू नसल्यास, नंतर त्यांचे अधिवेशन भरेल तेव्हां
 त्यांच्यापुढें] ठेवण्यांत आली पाहिजे.

मर्यादा—(१) बागाईत जमीन—प्रतिवर्षी एक पीक, सर्व प्रकारची जमीन—

- (अ) ८ आणे किंवा अधिक वर्गवारीची .. .. ६ एकर.
 (ब) इतर सर्व वर्ग .. .. ९ एकर.

(२) जिराईत जमीन—

(अ) काळी कापसाची जमीन किंवा जांभा दगाडाची जमीन—

- (१) ८ आणे किंवा अधिक वर्गवारी असलेली पहिल्या वर्गाची. २४ एकर.
 (२) इतर सर्व वर्ग .. .. ३६ एकर.

(ब) चाळका जमीन—

- (१) ८ आणे किंवा अधिक वर्गवारी असलेली पहिल्या वर्गाची ४८ एकर.
 (२) इतर सर्व वर्ग .. .. ७२ एकर ;

परंतु, सरकारला सामान्य किंवा विशेष आदेशाद्वारे, लागवडीचा खर्च म्हणून पन्नास टक्के रक्कम उत्पन्नाच्या किंमतीतून वजा केल्यानंतर, अशा उत्पन्नाची किंमत, ८०० रुपये राहिल याची खात्री करण्यासाठी, या पोट-कलमांत निर्दिष्ट केलेल्या, कुटुंबास धारण करता येईल इतक्या जमिनीच्या मर्यादांत फेरबदल करणे आवश्यक किंवा इष्ट आहे अशी सरकारची खात्री पटल्यास कोणत्याहि स्थानिक क्षेत्रासाठी अशा मर्यादा बदलण्यांत येतील असा निदेश देण्याचा अधिकार आहे.]

[३] जर एकाच स्थानिक क्षेत्रांत निरनिराळ्या वर्गाची जमीन धारण करण्यांत आली असेल, किंवा निरनिराळ्या स्थानिक क्षेत्रांमध्ये कोणत्याहि वर्गाची किंवा अनेक वर्गाची जमीन धारण करण्यांत आली असेल तर, अशा बाबतीत, कुटुंबास धारण करता येईल एवढ्या जमिनीची मोजणी ही नियमांद्वारे विहित केलेल्या रीतीनुसार करण्यांत आली पाहिजे.]

१ हा शब्द "जरिदांत" या शब्दाऐवजी मुंबई (हैदराबाद प्रदेश) विधि अनुकूलन (राज्य व समवर्ती विषय) आदेश, १९५६, या अन्वये दाखल केला.

२ हे शब्द "विधानसभेचें अधिवेशन चालू असल्यास तिच्या पुढें आणि तिचें अधिवेशन चालू नसल्यास, नंतर तिचें अधिवेशन भरेल तेव्हां तिच्यापुढें" शब्दाऐवजी वरील आदेशान्वयेच दाखल केले.

३ हे पोट-कलम, सन १९६० चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २८ याच्या कलम ३ अन्वये जाहा दाखल करण्यांत आले.

विभाग ३.

कुळें.

साधान्य उपबंध.

मालमत्ता हस्तांतरण अधिनियम, १८८२, याच्या विभाग ५ चे उपबंध हस्तांतरण अधिनियम, १८८२ याचा विभाग ५ लागू होणें.

४-अ. मालमत्ता हस्तांतरण अधिनियम, १८८२, याच्या विभाग ५ चे उपबंध हस्तांतरण अधिनियम, १८८२ याचा विभाग ५ लागू आहे अशा जमिनीच्या कुळवहिवाटीच्या व पट्ट्यांच्या संबंधांत लागू होतील.]

कुळें म्हणून समजण्यांत येणारे इसम.

५. दुसऱ्याच्या मालकीची कोणतीही जमीन वैधरीत्या कसणारा इसम हा, जर अशी जमीन भूमिधारकाकडून जातीने कसण्यांत येत नसेल आणि जर असा इसम—

[(अ) मालकाच्या कुटुंबातील इसम नसेल, किंवा

[(ब) रोख रकमेत किंवा मालाच्या रूपांत परंतु पिकाच्या हिश्यांत नव्हे, द्यावयाच्या वेतनावर ठेवलेला नोकर नसेल किंवा मालकाच्या किंवा मालकाच्या कुटुंबातील कोणत्याही इसमाच्या प्रत्यक्ष देखरेखीखाली मजुरी घेऊन जमीन कशीत नसेल, अथवा

(क) ताबे-महाण घेणारा इसम नसेल,

तर, तो कूळ म्हणून समजण्यांत येईल :

परंतु, जर भूमिधारकानें ह्या अधिनियमाच्या प्रारंभापासून एक वर्षाच्या आंत जमीन ज्याच्या अधिकारक्षेत्रांत असेल अशा तहसिलदाराकडे अर्ज केला असतां,—

(अ) असा इसम कूळ नाही, असें तहसिलदारानें जाहीर केलें असेल व त्याचा निर्णय अपिलांत किंवा फेरतपासणीत फिरविण्यांत आला नसेल तर, किंवा

(ब) तहसिलदारानें तसें जाहीर करण्याचें नाकारलें असेल परंतु त्याचा निर्णय अपिलांत किंवा फेरतपासणीत फिरविण्यांत आला असेल तर,

असा इसम कूळ म्हणून समजतां कामा नये :]

[तसेंच, ज्या दिवशीं हैदराबाद कुळवहिवाट व शेतजमीन (द्वितीय सुधारणा) अधिनियम, १९५१ हा अंमलांत आला त्यादिवशीं दुसऱ्या इसमाच्या मालकीची कोणतीही जमीन करणारें पोट-कूळ हें, पोट-कुळवहिवाट निर्माण करण्यास त्या त्या-वेळीं अंमलांत असलेल्या कोणत्याही विधिवान्वये प्रतिबंध केलेला असला तरी, ह्या कलमाच्या कारणाकरितां कूळ म्हणून वैधरीत्या उक्त जमीन कशीत असल्याचें समजण्यांत येईल.]

१ हें कलम सन १९६० चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २८, याच्या कलम ४ अन्वये दाखल करण्यांत आलें.

२ दिनांक ४ फेब्रुवारी १९५४ रोजीचें "असाधारण राजपत्र", क्रमांक २९, यांत प्रसिद्ध केलेला सन १९५४ चा अधिनियम क्रमांक ३, अन्वये सुधारणा केली.

३ दिनांक ३० जून १९५१ रोजीचें "असाधारण राजपत्र", क्रमांक ३२, यांत प्रसिद्ध केलेला सन १९५१ चा अधिनियम क्रमांक २३, अन्वये सुधारणा केली.

कमाल खंड.

[११. (१) कोणतीही कबुलायत किंवा बहिवाट किंवा न्यायालयाचा कोणताही हुकूमनामा किंवा आदेश किंवा कोणताही विधि एतद्विरुद्ध असला तरी, पुढे दिलेल्या वर्गांच्या जमिनीच्या संबंधातील पट्ट्याबाबत कुळानें द्यावयाचा कमाल खंड हा, त्या त्या वेळीं अमलांत असलेल्या जमीन महसुलाच्या किंवा कोणताही जमीन महसूल अमलांत नसल्यास, तिच्यावर जो जमीन महसूल आकारण्यांत येईल अशा जमीन महसुलाच्या ज्या पटी याखाली अशा वर्गांच्या समोर दर्शविण्यांत आल्या आहेत त्यांच्याइतका असेल :—

(अ) जिराईत चाळका जमीन . . . . . जमीन महसुलाच्या चार पट.

(ब) जिराईत काळी कापसाची जमीन . . . . . जमीन महसुलाच्या पांच पट.

(क) बागायत . . . . . जमीन महसुलाच्या पांच पट.

(ड) बागायत जमीन—

(१) विहिरीचें पाणी मिळणारी . . . . . जमीन महसुलाच्या तीन पट.

(२) इतर साधनांनी पाणी मिळणारी . . . . . जमीन महसुलाच्या चार पट.

(इ) कंडिका (अ), (ब), (क) किंवा . . . . . जमिनीचे वर्ग व उक्त प्रकारा-

(ड) यांत न येणारे जमिनीचे वर्ग. . . . . साठीं ठरविलेला खंड लक्षांत घेऊन ठरविलेला वाजवी खंड.

स्पष्टीकरण १.—विहिरीचे पाणी मिळणाऱ्या ज्या जमिनीवर जिराईत जमीन म्हणून आकारणी करण्यांत येत असेल त्या जमिनी, या कलमाच्या कारणांसाठीं बागायत जमिनी असल्याचें समजण्यांत येईल.

स्पष्टीकरण २.—(१) पूर्वीच्या ज्या बिगर दिवाणी क्षेत्रांत जमीनधाऱ्याची पद्धति अद्याप ठरविण्यांत किंवा पुन्हा ठरविण्यांत आली नसेल अशा क्षेत्रांत, खंड म्हणून द्यावयाच्या जमीन महसुलाच्या पटीचा हिशोब संलग्न दिवाणी क्षेत्रांत प्रचलित असलेल्या जमीन महसुलावर केला पाहिजे :

परंतु, भूमिधारकच सरकारला जमीन महसूल देण्यास पात्र असेल आणि कुळानें तो सरकारला दिल्यास, त्यानें द्यावयाच्या खंडांतून जमीन महसूल वजा करण्याचा त्यास हक्क असेल :

तसेंच, कोणत्याही जमिनीवर भूमिधारकानें विहीर खणण्यासारख्या खास सुधारणा केल्या असतील त्या बाबतींत, न्यायाधिकरणास अशा जमिनीच्या बाबतींत द्यावयाचा खंड म्हणून जमीन महसुलाची कोणतीही अधिक पट, ठरविण्याचा अधिकार आहे.

(२) कोणत्याही जमिनीचा जमीनमहसूल सुधारून ठरविण्यांत येईल तेव्हां, पोट-कलम (१) अन्वये खंड म्हणून द्यावयाच्या जमीन महसुलाच्या पटींत, भूमिधारकाने किंवा कुळाने अर्ज केल्यावर किंवा सरकारला स्वतः होऊन, योग्य असे फेरबदल करण्याचाहि अधिकार आहे.]

[३] जर कोणत्याही जमिनीच्या बाबतींत कोणत्याही वर्षासाठीं एखाद्या कुळाने द्यावयाची खंडाची रक्कम ही त्या वर्षाच्या अशा जमिनीच्या उत्पन्नाच्या एकषष्ठांश किमतीपेक्षा अधिक असेल तर कुळास त्या वर्षाच्या खंडांतून अशी अधिक रक्कम वजा करण्याचा हक्क असेल आणि कुळाने द्यावयाचें खंडाचें प्रमाण अशा रीतीने वजा केलेल्या रकमेच्या मर्यादितपर्यंत कमी करण्यांत आलें आहे असें समजलें पाहिजे.

१ दिनांक ४ फेब्रुवारी १९५४ रोजीचें "असाधारण राजपत्र", क्रमांक २९, यांत प्रसिद्ध केलेला सन १९५४ चा अधिनियम क्रमांक ३, अन्वये दाखल केले.

२ ही पोट-कलमें सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम ५, अन्वये दाखल केलीं.

१) पोट-कलम (३) च्या कारणासाठी जमिनीच्या उत्पन्नाची किंमत विहित, या रीतीने ठरविली पाहिजे.

५) पोट-कलम (३) अन्वये वजा करावयाच्या रकमेसंबंधीच्या कोणत्याहिचा निर्णय तहसिलदारने केला पाहिजे.]

१२. कुळाने द्यावयाचा खंड हा कलमें ११ व १३ यांच्या उपबंधांस अधीन राहून, खंड. से कूळ व त्याचा भूमिधारक यांच्यामध्ये कबूल करण्यांत आलेला खंड किंवा अशी कबुलायत करण्यांत आली तर, त्या विभागातील वहिवाटीप्रमाणे द्यावयाचा खंड असेल किंवा अशी कोणतीहि कबुलायत किंवा वहिवाट नसेल किंवा अशा कबुलायतीप्रमाणे अगर वहिवाटीप्रमाणे द्यावयाच्या खंडाच्या वाजवीपणासंबंधी वाद असेल तर, वाजवी खंड असेल.

५ * * * *]

१३. (१) हैदराबाद कुळवहिवट व शेतजमीन (सुधारणा) अधिनियम खंड भरण्या- १९५४, याच्या प्रारंभाच्या तारखेपासून कूळ, कलम १२ अन्वये द्यावयाच्या खंडाची ची पात्रता. आकारणी करण्याविषयी न्यायाधिकारणाकडे करण्यांत आलेल्या कोणत्याहि अर्जास पात्र राहून, कलम ११ मध्ये निर्दिष्ट करण्यांत आलेल्या दरापेक्षा अधिक अशा कोणत्याहि दराने खंड देण्यास पात्र असणार नाही.

(२) देणे असलेला खंड कुळाने कलमें ११ व १२ यांच्या उपबंधानुसार ठरविलेल्या दराने दिला पाहिजे आणि कुळास असा खंड अशा रीतीने ठरविलेल्या रोख रकमेच्या स्वरूपांत किंवा जमिनीच्या उत्पन्नाच्या वाजार किंमतीनुसार अंदाज केलेल्या त्याच किमतीच्या उत्पन्नाच्या स्वरूपांत देता येईल.]

१४. (१) कोणत्याहि कुळाकडून चाकरीच्या किंवा मजुरीच्या स्वरूपांत खंड मजुरीच्या स्वीकारणाच्या कोणत्याहि भूमिधारकाने, हा अधिनियम अंमलांत आल्यापासून बारा स्वरूपांत खंड महिन्यांच्या आंत, अशा खंडाचे रोख रकमेच्या स्वरूपांतील खंडांत रूपांतर करण्यासाठी स्वीकार- तहसिलदारकडे अर्ज केला पाहिजे. असा अर्ज विहित करण्यांत येईल अशा नमुन्यांत प्यास केला पाहिजे.

(२) पोट-कलम (१) अन्वये केलेला अर्ज मिळाल्यावर, तहसिलदारने चौकशी करून, लेखी आदेशाद्वारे अशा खंडाचे रोख रकमेच्या स्वरूपांतील खंडांत रूपांतर केले पाहिजे.

(३) कोणतीहि कबुलायत किंवा वहिवाट किंवा न्यायालयाचा कोणताहि हुकूम- नामा किंवा आदेश किंवा कोणताहि विधि एतद्विरुद्ध असला तरी, कोणत्याहि भूमिधा- रकाने हा अधिनियम अंमलांत आल्यापासून बारा महिन्यांच्या मुदतीनंतर चाकरीच्या किंवा मजुरीच्या स्वरूपांत खंड वसूल करता किंवा स्वीकारता कामा नये.

१ हे परंतुक सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम ६ अन्वये गाळण्यांत आले.

२ दिनांक ४ फेब्रुवारी १९५४ रोजीचे "असाधारण राजपत्र" क्रमांक २९, यांत प्रसिद्ध केलेला सन १९५४ चा अधिनियम क्रमांक ३, अन्वये मूळ कलमाऐवजी दाखल केले.

ह्या अधि-
नियमाच्या
उपबंधाचे
उत्प्लघन
करून वसूल
केलेला खंड
परत करणे व
इतर शास्ति.

१५. जर कोणताहि भूमिधारक कलमें ११, १२, १३ किंवा १४ यांच्या उपबंधाचे उत्प्लघन करून कोणत्याहि कुळाकडून खंड वसूल करील तर, वसूल केलेली जादा रक्कम यानें कुळास ताबडतोब परत दिली पाहिजे. तसेंच तो त्याबाबत तहसीलदार ठरविले अशी नुकसान भरपाई कुळास देण्यास पात्र असेल. त्याशिवाय तो विहित केलेल्या शास्तीसहि पात्र असेल.

सर्व उपकर
वगैरे रद्द
करणे.

१६. कोणतीहि कबुलायत, वहिवाट किंवा विधि असला तरी, कोणत्याहि भूमि-
धारकानें कोणत्याहि कुळाकडून, त्यानें कूळ म्हणून धारण केलेल्या जमिनीच्या बाबतीत
अशा जमीनीबद्दल वैधरीत्या घेणे असलेल्या खंडाव्यतिरिक्त कोणताहि उपकर, पट्टी किंवा
कर वसूल करणें किंवा कोणत्याहि वर्णनाची किंवा नांवाची चाकरी घेणें हें विधिसंमत
असणार नाही.

वाजवी खंडा-
संबंधी
चौकशी.

१७. (१) कोणत्याहि जमीनीचा वाजवी खंड ठरविण्यासाठी कुळास किंवा त्याच्या
भूमिधारकास विहित केलेल्या नमुन्यांत न्यायाधिकरणाकडे लेखी अर्ज करण्याचा अधिकार
आहे.

(२) पोट-कलम (१) अन्वये केलेला अर्ज मिळाल्यावर, न्यायाधिकरणानें यथास्थिति
भूमिधारकास किंवा कुळास नोटीस दिली पाहिजे व चौकशी केल्यानंतर, जमिनीचा
वाजवी खंड ठरविला पाहिजे.

(३) असा वाजवी खंड ठरवितांना, कलम ११ च्या उपबंधास अधीन राहून
पुढील गोष्टी विचारांत घेतल्या पाहिजेत :—

(अ) त्या विभागांत तशाच कारणांसाठी उपयोग करण्यांत येणाऱ्या जमिनीच्या
खंडाची किंमत ;

(ब) त्या विभागांतील तशाच प्रकारच्या जमीनीच्या शेतीपासून झालेला नफा ;

(क) त्या विभागांतील पिकें व वस्तू यांच्या किंमती ;

(ड) भूमिधारकानें किंवा कुळानें अशा जमीनीत केलेल्या सुधारणा ;

(ई) अशा जमिनीच्या बाबतीत द्यावयाची आकारणी ; आणि

(फ) विहित करण्यांत येतील अशा इतर गोष्टी.

(४) कुळास ह्या कलमाखालील कामकाज अनिर्णित असतां कोणत्याहि वेळीं
न्यायाधिकरणाकडे किंवा न्यायाधिकरणाच्या आदेशावर कलम ९०, पोट-कलम (१) अन्वये
अपील दाखल करण्यांत आले असेल तर कलेक्टरकडे, ह्या कलमान्वये कोणतीहि कारवाई
करण्यांत आली नसती तर ज्या जमीनीचा वाजवी खंड ठरवावयाचा असेल त्या जमिनीच्या
संबंधांत खंडाची जी रक्कम देण्यास तो पात्र झाला असतां त्या रकमेइतकी रक्कम अनामत
ठेवण्याचा अधिकार आहे. कामकाज पूर्ण झाल्यावर, यथास्थिति, न्यायाधिकरणानें किंवा
कलेक्टरनें, अशा रीतीनें अनामत ठेवलेली रक्कम किंवा या कलमान्वये वाजवी खंड
म्हणून ठरविलेल्या रकमेइतका तिचा भाग भूमिधारकास देण्यांत यावा असा निदेश दिला
पाहिजे आणि आवश्यक असतील असे इतर आदेश दिले पाहिजेत.

(५) या कलमान्वये वाजवी खंडासंबंधी दिलेला प्रत्येक निर्णय पोट-कलम (२)
अन्वये [न्यायाधिकरणाच्या आदेशाच्या] तारखेपासून किंवा त्यावर अपील दाखल केले

१ दिनांक ३१ मार्च १९५१ रोजीचे "असाधारण राजपत्र" क्रमांक १८ यांत प्रसिद्ध
केलेला सन १९५१ चा अधिनियम क्रमांक १३, अन्वये हे शब्द दाखल केले.

असल्यास, अशा अपिलावर कलेक्टरने दिलेल्या आदेशाच्या तारखेपासून पांच वर्षांच्या मुदतीत अंमलात राहिल व त्या मुदतीत अशा निर्णयास हरकत घेता कामा नये :

परंतु यथास्थिति तहसीलदार किंवा कलेक्टर यास, उक्त मुदतीत—

(अ) कुळाने अर्ज केल्यावर न्यायाधिकरणाची किंवा कलेक्टरची अशी खात्री झाली असेल की पुरामुळे किंवा कुळाच्या आवाक्याबाहेरील इतर कारणामुळे जमिनीची खराबी झाल्याकारणाने, ती लागवडीसाठी सर्वस्वी किंवा अंशतः अयोग्य झाली आहे तर, खंड कमी करण्याचा अधिकार आहे ; किंवा

(ब) जर भूमिधारकाने अर्ज केल्यावर न्यायाधिकरणाची किंवा कलेक्टरची अशी खात्री झाली असेल की भूमिधारकाने किंवा भूमिधारकाच्या खर्चाने जमिनीत केलेल्या कोणत्याही सुधारणेमुळे जमिनीचे उत्पन्न वाढले आहे तर, खंड वाढविण्याचा अधिकार आहे.

१८. (१) जमीन महसूल अधिनियमाचे कलम ७३ यांत कांहीहि असले तरी, खंड तहकूब जेव्हा जेव्हा कोणत्याही कारणामुळे कोणत्याही जमिनीच्या बाबतीत भूमिधारकाने करणे किंवा सरकारला द्यावयाचा संबंध जमीन महसूल भरणे तहकूब करण्यात येईल किंवा त्याची त्याची सूट सूट देण्यात येईल तेव्हा, भूमिधारकाने अशा जमिनीबद्दल कुळाने त्यास द्यावयाच्या देणे. खंडाची यथास्थिति तहकुबी किंवा सूट दिली पाहिजे. अशा जमिनीच्या बाबतीत जमीन महसुलाची अंशतः तहकुबी किंवा सूट देण्यात आली असेल तर, भूमिधारकाने, अशा जमिनीबद्दल कुळाने त्यास द्यावयाच्या खंडाची त्याच प्रमाणात तहकुबी किंवा सूट दिली पाहिजे.

(२) जर अशा जमिनीबद्दल सरकारला कोणताही जमीन महसूल द्यावयाचा नसेल आणि जर कोणत्याही कारणामुळे अशा जमिनीच्या रोजारच्या दुसऱ्या कोणत्याही जमिनीबद्दल सरकारला द्यावयाचा सर्व जमीन महसूल किंवा त्याचा कोणताही भाग भरणे तहकूब करण्यात आले असेल किंवा त्याची सूट देण्यात आली असेल तर, कलेक्टर यास, सरकारच्या सामान्य किंवा विशेष आदेशास अधीन राहून, प्रथम उल्लेखिलेल्या अशा जमिनीबद्दल भूमिधारकास द्यावयाच्या खंडाची किंवा त्याच्या भागाची यथास्थिति तहकुबी किंवा सूट देण्याचा अधिकार आहे.

(३) ज्याच्या बाबतीत सूट देण्यात आली असेल असा कोणताही खंड भूमिधारकाने वसूल करण्यासाठी किंवा असा खंड भरण्याबाबत ह्या कलमाअन्वये, तहकुबी देण्यात आली असेल त्या मुदतीत, [कलम २८, पोट-कलम (२)] अन्वये केलेला कोणताही अर्ज स्वीकारता कामा नये, कोणताही दावा दाखल करता कामा नये व दिवाणी न्यायालयाच्या कोणत्याही हुकूमनाम्याची बजावणी करता कामा नये. ज्या मुदतीत खंड भरणे ह्या कलमाअन्वये तहकूब करण्यात आले असेल ती मुदत, असा खंड वसूल करण्यासाठी केलेला कोणताही दावा किंवा कारवाई यासाठी विहित केलेली मुदत मोजताना वगळण्यात आली पाहिजे.

(४) [कलम २८, पोट-कलम (२)] यांत कांहीहि असले तरी, [तहसीलदाराने] भूमिधारकास सहाय्य देण्यासाठी [उक्त पोट-कलमान्वये] आदेश देतेवेळी, ह्या कलमाचे पोट-कलम (१) किंवा पोट-कलम (२) अन्वये किंवा, [जमीन महसूल अधिनियमाचे] कलम ७३ अन्वये ज्या रकमेची सूट द्यावयाची असेल ती रक्कम वजा केल्यानंतर कुळाकडून भूमिधारकास देण असलेल्या खंडाच्या रकमेपेक्षा जी कोणतीही अधिक रक्कम अशा कुळाने भूमिधारकास दिली असेल त्या रकमेची कुळास वजावट करून दिली पाहिजे:

परंतु, अशी वजावट [कलम २८, पोट-कलम (२)] अन्वये केलेल्या अर्जाच्या तारखेच्या निकटपूर्वीच्या तीन वर्षांच्या मुदतीत कुळाने भूमिधारकास दिलेल्या रकमेच्या बंधातच करून देता येईल.

१ दिनांक ४ फेब्रुवारी १९५४ रोजीचे "असाधारण राजपत्र", क्रमांक २९, यांत अर्षिड ल्लेला सन १९५४ चा अधिनियम क्रमांक ३ अन्वये मूळ मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल केला.

(५) कोणताही भूमिधारक ह्या कलमात तरतूद केलेल्या रीतीने खंड भरण्याची तहकुबी देण्यात किंवा त्याची सूट देण्यात कसूर करील तर, ह्या कलमाचे उल्लंघन करून त्याने वसूल केलेली रक्कम कुळास परत देण्यास तो जबाबदार असेल आणि तहसीलदारास, कुळाने अर्ज केल्यावर, चौकशी केल्यानंतर अशी रक्कम परत देण्याविषयी आदेश देण्याचा अधिकार आहे.

कुळवहिवाट
रद्द करणे.

१९. (१) कोणताही कबुलायत किंवा वहिवाट किंवा न्यायालयाचा कोणताही हुकूमनामा किंवा आदेश असला तरी, पुढील गोष्टींव्यतिरिक्त अन्य प्रकारे [कोणताही कुळवहिवाट रद्द करता कामा नये] :-

[अ] कुळाने आपले हक्क वर्षाच्या प्रारंभापूर्वी निदान एक महिना आधी भूमिधारकाच्या स्वाधीन करून :

परंतु, असे स्वाधीन करणे हे कुळाने लेखी केले पाहिजे आणि तहसीलदारापुढे कबूल केले पाहिजे आणि त्याची खात्री होईल अशा रीतीने सद्भावनापूर्वक केले असले पाहिजे :

तसेच, संयुक्त कुळे किंवा अविभक्त हिंदु कुटुंबातील इसम जमीन संयुक्तपणे कसत असतील त्याबाबतीत, असे स्वाधीन करणे हे त्या सर्वांनी केले नसल्यास, जी कुळे अर्ज करण्यांत सामील झाली नसतील अशा कुळांच्या संबंधात परिणामकारक असणार नाही. मग अशा कुळांची नावे प्रमाणपत्रात नमूद केली नाहीत ही वस्तुस्थिति लक्षात घेण्याची आवश्यकता नाही] ;

(ब) भूमिधारकाने, पोट-कलम (२) मध्ये निर्दिष्ट करण्यात आलेल्या गोष्टीच्या आधार.

(२) कुळाने—

(अ) (१) कोणत्याही वर्षात, जमीन महसूल अधिनियमान्वये [त्या वर्षात संबंधित जमिनीबद्दल देणे असलेल्या जमीन महसूलाचा शेवटचा] हप्ता देण्यासाठी ठरविलेल्या दिवसापासून पंधरा दिवसांच्या आत, अशा जमिनीचा त्या वर्षाचा खंड देण्यात कसूर केली आहे ; किंवा

(२) कलम १७ अन्वये न्यायाधिकरणापुढे किंवा कलेक्टरपुढे, वाजवी खंड ठरविण्यासाठी केलेला अर्ज अनिर्णीत असेल तर, उपरोक्त तारखेपासून पंधरा दिवसांच्या आत यथास्थिति न्यायाधिकरण किंवा कलेक्टर यांजकडे, असा कोणताही अर्ज करण्यात आला नसता तर त्या वर्षासाठी जो खंड देण्यास तो पात्र झाला असता त्या खंडाच्या रकमेइतकी रक्कम अनामत ठवण्यात कसूर केली आहे ; किंवा

(३) कलम १७ अन्वये ठरविलेला वाजवी खंड त्याने अनामत ठेवलेल्या रकमेपेक्षा अधिक असल्याच्या बाबतीत, त्याजकडून येणे असलेली बाकी रक्कम यथास्थिति न्यायाधिकरणाच्या किंवा कलेक्टरच्या आदेशाच्या तारखेपासून दोन महिन्यांच्या आत देण्यात कसूर केली आहे ; किंवा

(ब) ज्यायोगे जमिनीची खराबी किंवा कायमची नुकसानी होईल असे कोणतेही कृत्य केले आहे ; किंवा

१ "परंतु पोट-कलम (३) च्या उपबंधास अधीन राहून" आणि "ज्या मुदतीसाठी जमीन पट्ट्याने दिली असेल किंवा दिली आहे असे समजण्यात येत असेल ती मुदत संपण्यापूर्वी" या मजकुराऐवजी हा मजकूर सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२ बऱ्या कलम ७ (१) अन्वये दाखल करण्यात आला.

२ दिनांक ४ फेब्रुवारी १९५४ रोजीचे "असाधारण राजपत्र", क्रमांक २९, यांत प्रसिद्ध केलेला सन १९५४ चा अधिनियम क्रमांक ३ अन्वये मूळ मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल केला.

- (क) जमिनीची पोट-विभागणी केली आहे ; किंवा
 (ड) जमीन पोट-पट्ट्याने दिली आहे किंवा ती जातीने कसप्यात कसूर केली आहे,
 किंवा जमिनीतील कोणताही हितसंबंध अभिहस्तांकित केला आहे ; किंवा
 (इ) अशा जमिनीचा उपयोग शेती-यतिरिक्त इतर कारणासाठी केला आहे ;
 या कारणावरून कुळवहिवाट रद्द करण्याचा भूमिधारकास अधिकार आहे.

[परंतु, भूमिधारकाने कुळवहिवाट रद्द करण्याचा आपला निर्णय व कुळवहिवाट अशा रितीने रद्द करण्याची कारणे याबद्दल सहा महिन्याची लेखी नोटीस दिल्या- शिवाय, कुळाने धारण केलेल्या कोणत्याही जमिनीची कोणतीही कुळवहिवाट ह्या पोट-कलमात उल्लेख केलेल्या कोणत्याही कारणावरून रद्द करता कामा नये] : आणि

[तसेच] जे कुळ—

- (अ) स्त्री किंवा अवयस्क असेल ; किंवा
 (ब) शारीरिक किंवा मानसिक दौर्बल्य जडलेला इसम असेल ; किंवा
 (क) भारताच्या नौदलात, सैनिकदलात किंवा हवाई दलात नोकरी करीत असेल,

त्या कुळाची कुळवहिवाट, तीत ज्या जमिनीचा अंतर्भाव असेल ती जमीन अशा कुळाकडून किंवा त्याच्या वतीने पोट-पट्ट्याने देण्यात आली आहे याच कारणावरून रद्द करता कामा नये.

(३)

[१९-अ. (१) या कलमाच्या उपबंधास अधीन राहून, जेव्हा कलम १९, स्वाधीन पोट-कलम (१), कडिका (अ) अन्वये कुळवहिवाट स्वाधीन करून रद्द करण्यात आली केल्यानंतर जे असेल तेव्हा भूमिधारकास, जी अधीन ठेवून घेतल्याने ती जातीने—सग ते सालक या नात्याने जमीन किंवा असो किंवा कुळ या नात्याने असो किंवा दोन्ही नात्याने असो—कशीत असलेले एकूण तिचा भाग ठेवून घेण्याचे क्षेत्र [* * * *] तीन कुटुंबांना धारण करता येईल इतक्या जमिनीपेक्षा भूमिधारकास अधिक होणार नाही इतकीच जमीन ठेवून घेण्याचा हक्क असेल.

(२) स्वाधीन करण्यात आलेली संबंध जमीन किंवा तिचा कोणताही भाग (कोणताही असल्यास) पोट-कलम (१) अन्वये ठेवून घेण्याचा भूमिधारकास हक्क आहे किंवा कसे तिचा भाग हे तहसीलदाराने चौकशी करून जाहीर केले पाहिजे, आणि त्या पोट-कलमात काहीही अधिक आहे असले तरी, त्यास ठेवून घ्यावयाचा अशा कोणत्याही भागाच्या क्षेत्रात, तो भाग हैदराबादचा असे जाहीर जमिनीचे तुकडे पाडण्यास प्रतिबंध करण्याबाबत व याचे एकत्रीकरण करण्याबाबत अधि-करणे. जमिनीचे तुकडे पाडण्यास प्रतिबंध करण्याबाबत व त्याचे एकत्रीकरण करण्याबाबत अधि-नियम, १९५६ याच्या अर्थांनुसार तुकडा होणार नाही अशा रितीने तो कमी करून किंवा वाढवून फेर बदल करण्याचा अधिकार आहे. स्वाधीन केलेली जी कोणतीही जमीन उपरोक्त उपबंधान्वये ठेवून घेण्याचा भूमिधारकास हक्क नाही अशी जमीन ही अधिक जमीन आहे असे तहसीलदाराने जाहीर केले आहे पाहिजे.]

१ दिनांक ४ फेब्रुवारी १९५४ रोजीचे "असाधारण राजपत्र" क्रमांक २९, यांत प्रसिद्ध केलेला सन २९५४ चा अधिनियम क्रमांक ३ अन्वये मूळ मजकुराऐवजी हा मजकूर दाखल केला.

२ पोट-कलम (३) हे सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम ७ (२) अन्वये गाळण्यात आले.

३ सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम ८ अन्वये हे कलम दाखल केले.

४ "त्या स्थानिक क्षेत्रासाठी ठरविलेल्या" हे शब्द सन १९६० चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २८ याच्या कलम ६ अन्वये गाळण्यात आले आणि ते नेहमीच गाळण्यात आले होते असा समजले पाहिजे.

राहत्या-
घरातून
काढून
टाकण्यास
मनाई.

२०. (१) कोणत्याही गावात जर एखादे कूळ आपल्या भूमिधारकाच्या मालकीच्या जागेवरील राहत्या घराचा भोगवटा करील असेल तर—

(अ) राहते घर अशा कुळाच्या किंवा त्याच्या पूर्वस्वत्वाधिकाऱ्याच्या खर्चाने बांधले नव्हते असे भूमिधारकाने सिद्ध न केल्यास, आणि

(ब) असे कूळ अशा जागेचा उपयोग व भोगवटा करण्याबद्दल जो कोणताही खंड देत असेल तो देण्यात त्याने कसूर न केल्यास,

त्यास, अशा राहत्या घरातून (अशा घराचे सामानसुमान व जागा यासह व त्यास लागून असलेली जमीन व त्याच्या उपभोगाकरिता आवश्यक असलेली जमीन यासह) काढून टाकता कामा नये.

(२) कलम ४४, पोट-कलम (१) अन्वये ज्या जमिनीची कुळवहिवाट रद्द करण्यात आली असेल अशा शेतीच्या कारणासाठी वापरण्यात येत असलेल्या कोणत्याही जमिनीवर असलेल्या राहत्या घरास पोट-कलम (१) च उपबंध लागू होणार नाहीत.

ज्या जागेवर
कुळाने राहते
घर बांधले
असेल ती
जागा खरेदी
करण्याचा
कुळाचा अग्र-
वरणाधिकार.

२१. (१) कलम २० मध्ये उल्लेख केलेली जागा ज्या भूमिधारकाच्या मालकीची असेल त्या भूमिधारकाचा अशी जागा विकण्याचा इरादा असल्यास, अशा जागेवर ज्या कुळाच्या किंवा ज्या कुळाच्या पूर्वस्वत्वाधिकाऱ्याच्या खर्चाने राहत घर बांधण्यात आले असेल त्या कुळास न्यायाधिकरणाने ठरविलेल्या किमतीस पोट-कलम (२) मध्ये तरतूद केलेल्या रीतीने अशी जागा खरेदी करण्याचा अग्रवरणाधिकार देण्यात आला पाहिजे.

(२) अशी जागा विकण्याचा इरादा असल्यास भूमिधारकाने, कुळास लेखी नोटीस देऊन, अशी जागा खरेदी करण्यास तो तयार आहे किंवा कसे हे, अशी नोटीस बजावल्याच्या तारखेपासून तीन महिन्यांच्या आत कळविण्यास त्यास सांगितले पाहिजे.

(३) जर उक्त मुदतीच्या आत कुळाने भूमिधारकास आपण अशी जागा खरेदी करण्यास तयार असल्याचे लेखी कळविले तर, भूमिधारकाने त्या जागेची किंमत ठरविण्यासाठी न्यायाधिकरणाकडे अर्ज केला पाहिजे. असा अर्ज मिळाल्यावर, न्यायाधिकरणाने, कुळास नोटीस दिल्यानंतर व चौकशी केल्यानंतर अशा जागेची किंमत ठरविली पाहिजे व लेखी आदेशाद्वारे, अशा आदेशाच्या तारखेपासून तीन महिन्यांच्या आत अशा जागेच्या किमतीची रक्कम अनामत ठेवण्याविषयी कुळास सांगितले पाहिजे. अशी रक्कम अनामत ठेवल्यानंतर अशी जागा कुळाकडे हस्तांतरित झाली आहे असे समजण्यात येईल आणि अनामत ठेवलेली रक्कम भूमिधारकास देण्यात आली पाहिजे आणि विहित केलेली फी देण्यात आल्या नंतर, न्यायाधिकरणाने अशा कुळास विहित केलेल्या नमुन्याप्रमाणे प्रमाणपत्र दिले पाहिजे व त्यात त्याने अशा रीतीने हस्तांतरित झालेली जागा व अशा कुळाच नाव निर्दिष्ट केले पाहिजे.

[(४) भूमिधारकाने जी जागा पोट-कलम (१) च्या उपबंधान्वये कुळास विकण्याची तयारी दर्शविली असेल अशा जागेच्या संबंधात त्या जागेसाठी कुळाने द्यावयाच्या किमतीसंबंधी कूळ व भूमिधारक यांच्यामध्ये कबूलायत झाली तर, भूमिधारकास किंवा कुळास किंवा संयुक्तपणे दोघांस न्यायाधिकरणाकडे अर्ज करण्याचा अधिकार आहे आणि त्यानंतर विहित करण्यात आलेली फी देण्यात आल्यानंतर न्यायाधिकरणाने, विहित करण्यात आलेल्या नमुन्याप्रमाणे प्रमाणपत्र दिले पाहिजे. अशा रीतीने कबूल करण्यात आलेली किंमत ही, न्यायाधिकरणाने पोट-कलम (३) च्या कारणासाठी ठरविलेली किंमत असल्याच समजण्यात आले पाहिजे.]

[(५) पोट-कलम (२) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या मुदतीच्या आत अशी जागा खरेदी करण्यास आपण तयार आहोत असे कळविण्यास कूळ चुकले किंवा पोट-कलम (३) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या मुदतीच्या आत किमतीची रक्कम अनामत ठेवण्यास कूळ चुकले तर, कुळाने,

१ दिनांक ४ फेब्रुवारी १९५४ रोजीचे "असाधारण राजपत्र", क्रमांक २९ यात प्रसिद्ध केलेला सन १९५४ चा अधिनियम क्रमांक ३ अन्वये सुधारणा केली.

मशा जागा खरेदी करण्याचा आपला अग्रवरणाधिकार सोडून दिला आहे असे समजण्यांत येईल आणि त्यानंतर भूमिधारकास अशा राहत्या घराच्या बांधकामाच्या किमतीबद्दल प्रायाधिकरणाकडून ठरविण्यांत येईल अशी नुकसानभरपाई कुळास दिल्यानंतर किंवा कुळाला त्याच्या सर्जीनुसार बांधकामाचे सामान काढून नेण्याची परवानगी दिल्यानंतर, कुळास काढून टाकण्याचा हक्क असेल.

१[(६) ह्या कलमाचे उल्लंघन करून एखाद्या जागेची केलेली विक्री अवैध असेल.]

२२. सरकारला, १[राजपत्रांतील] अधिसूचनेद्वारे असा निदेश देण्याचा अधिकार शेतमजूर हिे की, कलमें २० व २१ यांचे उपबंध अधिसूचनेत निर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याहि क्षेत्रांत कारागीर व तमजूर किंवा कारागीर यांच्या भोगवट्यांत असलेली घरे व त्यांच्या जागा यांच्या यांची राहती वाढतातही लागू होतील.

२३. कुळाने, त्याला पट्ट्याने दिलेल्या कोणत्याहि जमिनीत कोणतीहि झाडे लावली आपण सतील किंवा ते कुळ झाडे लाविल तर त्यास, त्याची कुळवहिवाट चालू असेतोपर्यंत अशा लावलेल्या झाडांचे उत्पन्न व लाकूड घेण्याचा हक्क असेल आणि त्यास, अशी कुळवहिवाट रद्द झाल्यानंतर, झाडांवर अशा झाडांबद्दल तहसीलदार ठरवील अशी नुकसान भरपाई मिळण्याचा हक्क असेल. कुळाचा हक्क. परंतु, कुळवहिवाट कुळाने स्वाधीन केल्यामुळे रद्द झाली असेल तर, त्यास ह्या कलमा- च्या नुकसान भरपाई मिळण्याचा हक्क असणार नाही :

तसेच, कुळवहिवाट चालू असेतोपर्यंत, भूमिधारकास जणू अशी झाडे लावण्यांत आली नव्हती असे समजून अशा जमिनीचा खंड मिळण्याचा हक्क असेल.

२४. (१) कुळास, त्याची कुळवहिवाट चालू असेतोपर्यंत, त्याच्या जमिनीवर नैसर्गिक रीत्या उत्पन्न झाल्या वाढणाऱ्या झाडांच्या एकूण उत्पन्नाच्या दोन तृतीयांश भाग घेण्याचा हक्क वाढणाऱ्या शेत व भूमिधारकास अशा झाडांच्या उत्पन्नाचा एक तृतीयांश भाग घेण्याचा हक्क असेल. झाडांच्या

(२) अशा झाडांच्या उत्पन्नाच्या हक्कांसंबंधी किंवा पोट-कलम (१) मध्ये उत्पन्नावरील तूट केल्याप्रमाणे अशा उत्पन्नाच्या विभागासंबंधी कोणताहि वाद निर्माण झाल्यास हक्क. कुळास किंवा भूमिधारकास तहसीलदाराकडे अर्ज करण्याचा अधिकार आहे. असा अर्ज विहित करण्यांत येईल अशा नमुन्याप्रमाणे केला पाहिजे.

(३) असा अर्ज मिळाल्यावर तहसीलदारने चौकशी केल्यानंतर, त्यावर त्यास तय वाटेल त्याप्रमाणे आदेश दिला पाहिजे.

२५. जमीनमहसूल अधिनियमांत कांहीहि असले तरी, कुळाने धारण केलेल्या हद्दीच्या जमिनीच्या हद्दीच्या निशाण्या सुस्थितीत राखणे व त्या चांगल्या स्थितीत ठेवणे याबद्दलची निशाण्या जबाबदारी तसेच अशा हद्दीच्या निशाण्यांत फेरबदल झाल्याच्या, त्या काढून टाकल्याच्या सुस्थितीत वा त्या नादुरुस्त झाल्याच्या बाबतीत महसूल अधिकाऱ्याने केलेल्या कामगिरीबद्दल राखण्यास जबाबी रीतीने केलेला कोणताहि खर्च देण्याची जबाबदारी कुळावर राहिल.

कुळें जबाब-
दार असणें.

२६. (१) तद्विरुद्ध कोणतीहि कबुलायत, धहिवाट किंवा खेदी असली तरी, कुळाने जमिनीचे धारण केलेल्या कोणत्याहि जमिनीचे संरक्षण करणारे कोणतेहि बांध घालणें, ते सुस्थितीत संरक्षण खर्च किंवा त्याची दुरुस्ती करणें या कामाकडे भूमिधारक व कुळ यांच्यामधील विवादामुळे करणाऱ्या बांधांच्या दुरुस्त्या.

१ दिनांक ४ फेब्रुवारी १९५४ रोजीचे "असाधारण राजपत्र", क्रमांक २९, यांत सिद्ध केलेला सन १९५४ चा अधिनियम क्रमांक ३ अन्वये ही सुधारणा केली.

२ "जरिद्यातील" या शब्दाऐवजी हा शब्द, सुंबई (हैदराबाद प्रदेश) विधि अनु-
कूलन (राज्य व समवर्ती विषय) आदेश, १९५६, अन्वये दाखल केला.

किंवा कोणत्याहि इतर कारणांमळे दुर्लक्ष होत आहे असे राज्य सरकारला दिसून येईल तो लेखी आदेश देऊन, अशा आदेशांत निर्दिष्ट करण्यांत येतील अशा इसमानी बांध घालणे, ते सुस्थितीत राखणे किंवा त्यांची दुरुस्ती करणे हे काम पार पाडले पाहिजे असा निदेश देण्यास राज्य सरकारला अधिकार आहे आणि त्याबाबत झालेला खर्च अशी जमीन ज्याच्या प्रत्यक्ष कब्जांत आहे त्या इसमाकडून जमीनमहसूलाची थकबाकी असल्याप्रमाणे वसूल करता येईल.

(२) पोट-कलम (१) अन्वये ज्या इसमाकडून असा खर्च वसूल करण्यांत आला असे त्या इसमास, असे बांध बांधण्याबद्दल, तो सुस्थितीत राखण्याबद्दल किंवा त्यांची दुरुस्ती करण्याबद्दल जो कोणताहि इसम कोणत्याहि कबुलायतीअन्वये, वहिवाटी अन्वये किंवा रुढीअन्वये सर्वस्वी किंवा अंशतः जबाबदार असेल त्या इसमाकडून असा खर्च किंवा त्याचा कोणताहि भाग वसूल करण्याचा हक्क असेल.

(३) पोट-कलम (१) मध्ये कांहीहि असले तरी ज्या कोणत्याहि जमिनीचे संरक्षण करणाऱ्या बांधांकडे दुर्लक्ष करण्यांत आले असेल त्या जमिनीच्या कुळास स्वतःच्या खर्चाने असा बांध बांधता येतील, ते सुस्थितीत ठेवता येतील, किंवा दुरुस्त करता येतील व त्याने तसे करणे हे विधिसंमत असेल, आणि त्यास, अशा रीतीने आलेला खर्च, त्याने तहसीलदाराकडे अर्ज केल्यावर, भूमिधारकाकडून कबुलायतीअन्वये, वहिवाटी अन्वये किंवा रुढीअन्वये असलेल्या भूमिधारकाच्या जबाबदारीप्रमाणे वसूल करता येतील. बांध बांधण्यासाठी, ते सुस्थितीत राखण्यासाठी किंवा दुरुस्त करण्यासाठी कुळाला आलेला खर्च देण्यास भूमिधारक सर्वस्व किंवा अंशतः जबाबदार धरला जाईल त्या बाबतीत, कुळाने केलेल्या अर्जावरून चाचणी विलेख्या कामात झालेला खर्चसुद्धा अशा भूमिधारकाकडून वसूल करता येईल.

सुधारणा
अंशदान.

१२६-अ. जर कोणत्याहि वेळी कुळाने धारण केलेल्या जमिनीवर सरकारकडून हैदराबाद पाटबंधारे (सुधारणा अंशदान व समावेश शुल्क) अधिनियम, १९५२, याचा उपबन्धांन्वये सुधारणा अंशदान म्हणून कोणतीहि रक्कम आकारण्यांत किंवा लादण्यांत आली तर, कूळ व भूमिधारक हे, सरकारला अशी रक्कम देण्याच्या कारणांकरिता ते दोघेहि माल असल्याप्रमाणे, सरकारला ती रक्कम त्या अधिनियमान्वये सरकारकडून सामान्य किंवा विशेष आदेशाद्वारे ठरविण्यांत येईल अशा प्रमाणांत देण्यास पात्र असतील :

परंतु, अशा रीतीने दिलेला सामान्य किंवा विशेष आदेश १ [विधान मंडळाचे सभागृहापुढे] ठेवण्यांत आले पाहिजेत.]

कांही बाबतीत
कुळवहिवाट
रद्द
करण्याविषय
दाद.

२७. कुळाने धारण केलेल्या कोणत्याहि जमिनीची कुळवहिवाट अशा कुळ ज्यायोगे जमिनीची खराबी होईल किंवा कायमची नुकसानी होईल असे कोणतेहि कृत्य केले आहे या कारणावरून रद्द करण्यांत येईल तेव्हा, भूमिधारकाने तक्रारीचा विषय असलेल्या ज्या कृत्यामुळे खराबी किंवा नुकसानी झाली असेल ते कृत्य निर्दिष्ट करून, कुळावर लेखी नोटीस बजावली नसल्यास व बजावीपर्यंत आणि अशी नोटीस बजावल्याच्या तारखेपासून एका वर्षाच्या मुदतीच्या आंत अशा रीतीने खराबी किंवा नुकसानी होण्यापूर्वी जमीन ज्या स्थितीत होती त्या स्थितीत ती परत आणण्यांत कुळाने कसूर केली नसल्यास व करीपर्यंत, अशा कुळ विरुद्ध त्यास जमिनीतून काढून टाकण्यासाठी कोणतेहि कामकाज चालविता कामात

खंड न
भरल्यामुळे
कुळवहिवाट
रद्द करण्या-
विरुद्ध दाद.

२८. १ [(१) कुळाने धारण केलेल्या कोणत्याहि जमिनीची कुळवहिवाट खंड न भरल्यामुळे रद्द करण्यांत आली असेल व भूमिधारकाने कुळास जमिनीतून काढून टाकण्याबद्दल कोणतेहि कामकाज दाखल केले असेल तेव्हा, तहसीलदाराने, अशा कुळास आदेश देऊन अशा आदेशाच्या तारखेपासून १ [नव्वद दिवसांच्या] आंत खंडाची थकबाकी व त्याच्याविरुद्ध

१ दिनांक ४ फेब्रुवारी १९५४ रोजीचे "असाधारण राजपत्र" क्रमांक २९, या प्रसिद्ध केलेला सन १९५४ चा अधिनियम क्रमांक ३ अन्वये सुधारणा केली.
२ हे शब्द "विधानसभेपुढे" या शब्दाऐवजी मुंबई (हैदराबाद प्रदेश) विधानसभेपुढे (राज्य व समवर्ती विषय) आदेश, १९५६, अन्वये दाखल केले.

चालविलेल्या कामकाजाचा खर्च भूमिधारकास देण्याविषयी त्यास फर्माविले पाहिजे ; आणि कूळ अशा आदेशाचे पालन करील तर, तहसीलदाराने, कुळास जमिनीतून काढून टाकण्याचा आदेश देण्याऐवजी, कुळवहिवाट रद्द झाली नव्हती असा आदेश दिला पाहिजे आणि त्यानंतर कुळवहिवाट रद्द झाली नव्हती असे समजून कूळ अशी जमीन धारण करील :

परंतु, ह्या कलमांतील कोणताहि उपबंध, कोणत्याहि तीन [वर्षांचा] खंड, कलम १९, पोट-कलम (२) ची कंडिका (अ), उप-कंडिका (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या मुदतीत भरण्यांत कसूर केल्यामुळे ज्या कोणत्याहि कुळाची कुळवहिवाट खंड न भरल्याबद्दल रद्द झाली असेल [व ज्याच्या बाबतीत अशा प्रत्येक कसुरीच्या वेळी सहा महिन्यांच्या आंत भूमिधारकाने त्यास त्याबाबत कळविले असेल,] अशा कुळास लागू होणार नाही.

(२) भूमिधारकास तीन वर्षांपेक्षा अधिक नाही अशा कोणत्याहि मुदतीच्या खंडाची थकबाकी वसूल करण्यासाठी तहसीलदाराकडे विहित केलेल्या नमुन्यांत अर्ज करण्याचा अधिकार आहे. तहसीलदारास, त्यास आवश्यक वाटेल अशी चौकशी केल्यानंतर, त्यास योग्य वाटेल असा आदेश देण्याचा अधिकार आहे. तहसीलदाराने आदेश देताना, पोट-कलम (१) अन्वये केलेल्या अर्जाच्या तारखेच्या निकटपूर्वी तीन वर्षांच्या मुदतीत कुळाने भूमिधारकास, त्याजकडून येणे असलेल्या खंडापेक्षा कोणतीहि अधिक रक्कम दिली असल्यास ती वजा करून दिली पाहिजे :

परंतु, पिके पूर्णतः किंवा अंशतः बुडाल्यामुळे किंवा तत्सम आपत्तीमुळे देणे असलेला खंड कूळ देऊ शकले नाही अशी तहसीलदाराची खात्री झाली तर, त्यास लेखी नमूद करावयाच्या कारणांसाठी असा निदेश देण्याचा अधिकार आहे की, खंडाची थकबाकी व कामकाजाचा जो खर्च मंजूर करण्यांत येईल तो अशा आदेशाच्या तारखेपासून एक वर्षाच्या आंत भरण्यांत आला पाहिजे, आणि अशी मुदत संपण्यापूर्वी कुळाने खंडाची थकबाकी व खर्च दिला नाही तर, कुळवहिवाट रद्द झाली आहे असे समजण्यांत येईल आणि कुळास जमिनीतून काढून टाकतां येईल.

(३) कुळाने भूमिधारकास कोणत्याहि मुदतीच्या खंडाबद्दल एखादी रक्कम देऊ केली असेल आणि भूमिधारकाने ती स्वीकारण्याचे नाकारले असेल किंवा रकमेची पावती देण्याचे नाकारले असेल तर, कुळास खंडाची पूर्ण रक्कम तहसीलदाराच्या कार्यालयांत अनामत ठेवण्याची परवानगी मिळण्यासाठी त्याजकडे लेखी अर्ज करण्याचा अधिकार आहे. तहसीलदारास उक्त रक्कम अनामत म्हणून स्वीकारण्याचा व रकमेची पावती देण्याचा अधिकार आहे व अशा पावतीमुळे कूळ हे अशा मुदतीबद्दलच्या खंडासंबंधीच्या जबाबदारीतून मुक्त होईल आणि भूमिधारकाने खंडासंबंधी सांगितलेला कोणताहि दावा किंवा केलेला कोणताहि अर्ज ज्या मुदतीचा खंड कुळाकडून अशा रीतीने अनामत ठेवण्यांत येईल अशा मुदतीच्या संबंधांत चालणार नाही. अशा रीतीने अनामत ठेवलेल्या रकमेची नोटीस भूमिधारकास देण्यांत आली पाहिजे व उक्त रक्कम, भूमिधारकाने अर्ज केल्यावर, त्यास देण्यांत आली पाहिजे.]

२९. (१) कुळाने स्पष्टपणे तद्विरुद्ध लेखी कळविले नसल्यास, त्याने भूमिधारका-खंडाबद्दल कडे भरलेली प्रत्येक रक्कम ही, ज्या वर्षात ती भरली असेल त्या वर्षाबाबत त्याज-पावत्या कडून भूमिधारकास येणे असलेल्या खंडादाखल त्याने भरली आहे असे गृहीत वरण्यांत येईल.

१ दिनांक ४ फेब्रुवारी १९५४ रोजीचे "असाधारण राजपत्र", क्रमांक २९, यांत प्रसिद्ध केलेला सन १९५४ चा अधिनियम क्रमांक ३ अन्वये सुधारणा केली.

२ हा मजकूर सन १९६० चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २८ याच्या कलम ७ अन्वये जादा दाखल करण्यांत आला.

(२) प्रत्येक भूमिधारकानें, कोणत्याहि जमिनीच्या संबंधांत त्याला मिळालेल्या खंडाच्या रकमेबद्दल, त्यास अशी रक्कम ज्या वेळीं मिळेल त्या वेळीं, विहित करण्यांत येईल अशा नमुन्याप्रमाणें व अशा रीतीनें एक लेखी पावती दिली पाहिजे.

पोटविभागणी ३०. (१) कुळांनें धारण केलेल्या जमिनीची पोट-विभागणी करणें, ती पोट-पट्ट्यानें देणें किंवा अशा जमिनीतील कोणत्याहि हितसंबंधांचे अभिहस्तांकन करणें हें वैध असणार नाहीं.

अभिहस्तांकन
भांस प्रतिबंध.

(२) पोट-कलम (१) मध्ये कांहीहि असलें तरी, कुळांनें सहकारी कृषि संस्थेचा सदस्य होणें आणि असा सदस्य म्हणून, अशा संस्थेच्या फायद्यासाठीं जमिनीतील त्याचा हितसंबंध पोट-पट्ट्यानें देणें, अभिहस्तांकित करणें, गहाण ठेवणें किंवा त्यावर भार निर्माण करणें हें वैध असेल.

न्यायालयाच्या ३१. कुळांनें कृळ म्हणून धारण केलेल्या जमिनीतील त्याचा कोणत्याहि हितसंबंध आदेशिके-दिवानी न्यायालयाच्या हुकूमनाम्याची किंवा आदेशाची बजावणी करतांना जप्त केला अन्वयें जप्त जाण्यास किंवा विकला जाण्यास पात्र असणार नाहीं.

कबजा
घेण्याची
कार्यरीति.

३२. (१) ह्या अधिनियमाच्या कोणत्याहि उपबंधान्वयें कोणत्याहि जमिनीचा किंवा राहत्या घराचा कबजा मिळण्याचा हक्क असलेल्या कुळास, शेतमजुरास किंवा कारागिरास असा कबजा मिळण्यासाठीं, विहित करण्यांत येईल अशा नमुन्याप्रमाणें [हैदराबाद कुळवहिवाट व शेतजमीन (सुधारणा) अधिनियम, १९५७ याच्या प्रारंभाच्या तारखेपासून किंवा ज्या तारखेस असा कबजा मिळण्याचा हक्क त्यास प्राप्त झाला असेल त्या तारखेपासून यापैकी जी तारीख नंतरची असेल त्या तारखेपासून-दोन वर्षे मुदतीच्या आंत तहसीलदाराकडे लेखी अर्ज करण्याचा अधिकार आहे.]

५ [परंतु, कलम ५ च्या तिसऱ्या परंतुकाची कंडिका (ब) च्या कर्तेंत येणाऱ्या कुळास, हैदराबाद कुळवहिवाट व शेतजमीन (पुन्हां अधिनियमित करणें, वैधकरण व आणखी सुधारणा करणें यांबाबत) अधिनियम, १९६१ च्या प्रारंभाच्या तारखेपासून दोन वर्षांच्या मुदतीच्या आंत, कबजा मिळण्यासाठीं तहसीलदाराकडे अर्ज करण्याचा अधिकार आहे.]

(२) कोणत्याहि भूमिधारकानें तहसीलदाराच्या आदेशावांचून कुळांनें धारण केलेल्या कोणत्याहि जमिनीचा किंवा राहत्या घराचा कबजा घेतां कामा नये. असा आदेश मिळण्यासाठीं त्यानें, विहित केलेल्या नमुन्याप्रमाणें [हैदराबाद कुळवहिवाट व शेतजमीन (सुधारणा) अधिनियम, १९५७ याच्या प्रारंभाच्या तारखेपासून किंवा ज्या तारखेस असा कबजा मिळण्याचा हक्क त्यास प्राप्त झाला असेल त्या तारखेपासून यापैकी जी तारीख नंतरची असेल त्या तारखेपासून दोन वर्षे मुदतीच्या आंत] अर्ज केला पाहिजे.

१. "तहसीलदाराकडे लेखी अर्ज करण्याचा अधिकार आहे" या मजकुराऐवजीं हा मजकूर सन १९५८ चा सुंबई अधिनियम, ३२, यांच्या कलम ९ (१) अन्वयें दाखल करण्यांत आला.

२ हे परंतुक, सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ४५ याच्या कलम ५ अन्वयें जादा दाखल करण्यांत आले.

३ हा मजकूर सन १९५८ चा सुंबई अधिनियम क्रमांक ३२ याच्या कलम ९ (२) अन्वयें दाखल करण्यांत आला.

(३) पोट-कलम (१) किंवा (२) अन्वयें असा अर्ज मिळाल्यावर, तहसीलदारानें, चौकशी केल्यानंतर, अशा अर्जावर त्यास योग्य वाटेल असा आदेश दिला पाहिजे.

(४) कोणत्याहि इसमानें, यथास्थिति, पोट-कलम (१) किंवा (२) च्या उपबंधांनुसार असेल त्याव्यतिरिक्त इतर रीतीनें कोणत्याहि जमिनीचा किंवा राहत्या घराचा कबजा घेतला तर, कलम ९६ मध्ये विहित केलेल्या ज्या शास्तीस तो पात्र ठरेल त्या पात्रतेस कोणताहि बाध न आणतां, तहसीलदाराकडून किंवा तहसीलदाराविरुद्ध केलेल्या अपिलांत कलेक्टरकडून ठरविण्यांत येईल असा खर्च देण्यास तो पात्र होईल आणि अशा जमिनींत असलेलें कोणतेंहि पीक जप्त केलें जाण्यास पात्र ठरेल.

[३३. ह्या अधिनियमांत जी तरतूद केली असेल ती खेरीज करून, त्या त्या वेळीं कुळास अस-अंमलांत असलेली कोणतीहि वहिवाट किंवा विधि याअन्वयें असलेले किंवा कोणताहि लेला हक्कांस करार, अधिकारपत्र किंवा न्यायालयाचा हुकूमनामा किंवा आदेश यापासून किंवा अन्य व विशेष प्रकारें उद्भवणारे कोणत्याहि कुळाचे हक्क व विशेष अधिकार मर्यादित किंवा संकुचित अधिकारास करण्यांत येणार नाहीत.]

विभाग ४.

संरक्षित कुळें.

३४. (१) पोट-कलम (२) व (३) च्या उपबंधांस अधीन राहून, ज्या संरक्षित कुळें. कोणत्याहि इसमानें—

(अ) अशी जमीन कूळ म्हणून—

(१) फसली सन १३४२ ते १३५२ (दोन्ही धरून) या वर्षांत संपूर्ण समाविष्ट करण्यांत आलेली मदत म्हणून, सहा वर्षांपेक्षा कमी नसेल अशा मुदतीसाठी, किंवा

(२) तारीख १ जानेवारी १९४८ च्या निकटपूर्वी, सहा वर्षांपेक्षा कमी नसेल अशा मुदतीसाठी, किंवा

(३) फसली सन १३५३ च्या १ ल्या दिवसापूर्वी (६ ऑक्टोबर १९४३ पूर्वी) नाही अशा तारखेस सुरवात होणाऱ्या आणि ह्या अधिनियमाच्या सुद्धातीपूर्वी पूर्ण झालेल्या सहा वर्षांपेक्षा कमी नसलेल्या मुदतीसाठी,

सतत धारण केली असेल ; आणि

(ब) अशा मुदतीत अशी जमीन जातीनें कसत असेल ;

तर तो उक्त जमिनीच्या बाबतींत संरक्षित कूळ आहे असें समजण्यांत आलें पाहिजे :

[परंतु, भूमिधारक अवयस्क असेल किंवा भारतातील नाविक, सैनिक किंवा विमान दलांत नोकरी करीत असेल त्याबाबतींत, ज्या तारखेस अवयस्क वयस्क होईल किंवा भूमिधारक उक्त दलांत नोकरी करण्याचे बंद होईल त्या तारखेपासून एक वर्षाची मुदत संपण्यापूर्वी, भूमिधारक, त्यास खरोखरच ती जमीन जातीनें कसण्यासाठी आवश्यक आहे म्हणून कूळवहिवाट रद्द करण्याचा आपला निर्णय कळविणारी तीन महिन्यांची लेखी नोटीस देईल तर, कूळ संरक्षित कूळ आहे असें समजतां कामा नये :

तसेंच, भूमिधारक हा मानसिक दौर्बल्यामुळें जमीन कसण्यास कायमचा असमर्थ असलेला इसम असेल, व भूमिधारकाच्या मृत्युपासून एक वर्षाची मुदत संपण्यापूर्वी,

१ मूळ कलमाऐवजीं हें कलम सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२ याचें कलम १० अन्वयें दाखल करण्यांत आलें.

२ दिनांक ४ फेब्रुवारी १९५४ चें "असाधारण राजपत्र," क्रमांक २९, यांत प्रसिद्ध केलेला सन १९५४ चा अधिनियम क्रमांक ३ अन्वयें ही पुढारणा करण्यांत आली.

जमिनीचा वारसा घेणारा इसम, त्यास, खरोखरच ती जमीन जातीने कसण्यासाठी आवश्यक आहे म्हणून कूळवहिवाट रद्द करण्याचा आपला निर्णय कळविणारी तीन महिन्यांची लेखी नोटीस देईल तर, कूळ हे संरक्षित कूळ आहे असें समजतां कामा नये

स्पष्टीकरण.—जर जमीन एकापेक्षा अधिक संयुक्त भूमिधारकांनी धारण केली असेल तर शेवटची दोन परंतुके हीं, असे सर्व भूमिधारक उक्त परंतुकांत निर्दिष्ट केलेले दौर्बल्य जडलेले इसम नसतील तर लागू असणार नाहीत].

स्पष्टीकरण १.—कडिका (अ) मध्ये उल्लेख केलेली पात्रता प्राप्त होण्यासाठी आवश्यक असलेल्या तीन मुदतीपैकी कोणतीही मुदत संपण्याच्या तारखेस कूळ म्हणून ज्या इसमाने अशी जमीन धारण केली असेल असा इसम, ज्यानें अशा रीतीने जमीन धारण केली असेल अशा दुसऱ्या इसमाकडून वंशपरंपरेनें किंवा वारसा हक्कांनें ती (उक्त जमीन) धारण करीत असेल किंवा जर त्यानें कूळ म्हणून अशी जमीन धारण केली असेल व तो अशा दुसऱ्या इसमाचा वारस असेल तर, ज्या मुदतींत अशा दुसऱ्या इसमानें कूळ म्हणून अशी जमीन धारण केली असेल ती मुदत, अशी पात्रता प्राप्त होण्यासाठी आवश्यक असलेली मुदत मोजतांना समाविष्ट केली पाहिजे.

स्पष्टीकरण २.—कडिका (अ) मध्ये उल्लेख केलेली पात्रता प्राप्त होण्यासाठी आवश्यक असलेल्या तीन मुदतीपैकी कोणतीही मुदत संपण्याच्या तारखेस, ज्या इसमाने कूळ म्हणून अशी जमीन धारण केली असेल अशा इसमानें, उक्त तारखेपूर्वी सहा वर्षांच्या आंत कोणत्याही वेळीं, जी जमीन तो जातीनें कशीत होता अशी इतर कोणतीही जमीन त्याच गांवांत त्याच भूमिधारकाकडून धारण केली असेल तर, अशी इतर जमीन त्याने ज्या मुदतीपर्यंत धारण केली असेल ती मुदत, पात्रता प्राप्त होण्यासाठी आवश्यक असलेली मुदत मोजतांना समाविष्ट केली पाहिजे.

स्पष्टीकरण ३.—जेव्हां दोन किंवा अधिक इसमांनी कूळ म्हणून संयुक्तपणें कोणतीही जमीन धारण केली असेल तेव्हां त्यांच्यापैकी कोणत्याही इसमानें अशी जमीन जातीने कसली असेल व कसण्याचे चालू ठेवेलें असेल आणि ह्या कलमांत निर्दिष्ट केलेल्या इतर शर्ती पुऱ्या केल्या असतील तर, असे सर्व इसम अशा जमिनीच्या बाबतीत संरक्षित कूळ म्हणून समजण्यांत येतील.

(२) कोणत्याही जमिनीच्या बाबतीत पोट-कलम (१) अन्वये संरक्षित कूळ म्हणून समजण्यांत येण्यास एकाहून अधिक इसमास हक्क प्राप्त होत असेल तर, उक्त पोट-कलमांत कांहीही असलें तरी, (संरक्षित कूळ म्हणून) असें समजलें जाण्याचा हक्क असलेल्या अशा इसमांपैकी केवळ एकच इसम हा—

(अ) ज्याची पात्रता प्राप्त होण्यासाठी आवश्यक असलेली मुदत ही, उक्त पोट-कलमाची कडिका (अ), उप-कडिका (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेली मुदत असेल तो इसम असेल ; किंवा

(ब) असा इसम नसेल तर, ज्याची पात्रता प्राप्त होण्यासाठी आवश्यक असलेली मुदत ही उक्त कडिकेच्या उप-कडिका (२) मध्ये निर्दिष्ट केलेली मुदत असेल तो इसम असेल.

(३) ज्या जमिनीच्या बाबतीत पोट-कलम (१) अन्वये एखाद्या इसमास संरक्षित कूळ म्हणून समजण्यांत आले आहे अशी जमीन, ह्या अधिनियमाच्या मुसवातीस ज्याच्या कबजांत नाही असा इसम, उक्त पोट-कलमांत कांहीही असलें तरी, जर—

(अ) त्या सक्षम न्यायालयाच्या हुकूमनाम्यान्वये किंवा आदेशान्वये अशा जमिनीतून काढून टाकण्यांत आले असेल ; किंवा

(ब) [ह्या अधिनियमाच्या प्रारंभापूर्वी किंवा कुळाने भूमिधारकास जमीन स्वाधीन केल्यानंतर निदान एक वर्षपर्यंत] भूमिधारक अशी जमीन जातीने कसत असेल ; किंवा

(क) भूमिधारकाने अशा जमिनीवर कायम स्वरूपाचे बांधकाम केले असेल ; किंवा

(ड) भूमिधारकाने अशी जमीन नेहमीसाठी शेतीव्यतिरिक्त इतर कारणांसाठी उपयोगात आणली असेल ;

तर अशा जमिनीच्या बाबतीत संरक्षित कूळ म्हणून समजता कामा नये.

स्पष्टीकरण.—ह्या कलमाची पोट-कलमें (२) आणि (३) मधील आणि कलमें ३५, ३६ व ३७ मधील इसमासंबंधीच्या उल्लेखांत पोट-कलम (१) यास दिलेल्या स्पष्टीकरणांत उल्लेख केलेल्या दोन किंवा अधिक इसमासंबंधीच्या उल्लेखाचा समावेश होतो.

३५. (१) कोणत्याहि इसमास कोणत्याहि जमिनीच्या बाबतीत, कलम ३४ अन्वये हक्काबाबत संरक्षित कूळ समजण्यांत येत आहे किंवा कसे आणि येत असल्यास, कोणत्या इसमास निर्णय. तसे समजण्यांत येत आहे याबद्दल कोणताहि प्रश्न उद्भवल्यास, भूमिधारकास, किंवा असे समजण्यांत यावे असा हक्क सांगणाऱ्या कोणत्याहि इसमास, ह्या अधिनियमाच्या सुरुवातीपासून एक वर्षाच्या आंत अशा प्रश्नाचा निर्णय करण्यासाठी, तहसीलदाराकडे, विहित केलेल्या नमुन्यांत अर्ज करण्याचा अधिकार आहे, आणि तहसीलदाराने हक्काची किंवा हक्काची विहित केलेल्या रीतीने चौकशी केल्यानंतर, यथास्थिति, संरक्षित कूळ आहे असे समजले जाण्यास कोणत्या इसमास हक्क आहे किंवा कोणत्याहि इसमास असा हक्क नाही तें जाहीर केले पाहिजे.

(२) इसमास संरक्षित कूळ म्हणून समजण्यांत येण्याबद्दलची तहसीलदाराने केलेली घोषणा किंवा तहसीलदाराच्या निर्णयाविरुद्ध अपिल केल्याचे बाबतीत [अपिलावर] कलेक्टरने केलेली घोषणा ही, असा इसम संरक्षित कूळ असल्याबद्दल निर्णायक असेल आणि संरक्षित कूळ म्हणून त्याचे हक्क, हक्कनोदणीपत्रकांत किंवा हक्कनोदणीपत्रक नसेल तर, विहित करण्यांत येईल अशा गांवच्या दफ्तरांत नमूद करण्यांत आले पाहिजेत.

३६. (१) ज्या कोणत्याहि जमिनीच्या बाबतीत एखाद्या इसमास कलम ३४ संरक्षित अन्वये संरक्षित कूळ म्हणून समजण्यांत आले असेल अशी जमीन या अधिनियमाच्या कुळाने कबजा सुरुवातीस, त्या इसमाच्या कबजांत नसेल आणि उक्त जमिनीचा कबजा सुटण्यापूर्वी परत घेणे. त्याने ती जमीन ज्या अटीवर व शर्तीवर धारण केली होती त्याच अटीवर व शर्तीवर जमीन धारण करण्यास तो तयार आहे असे त्याने उक्त अधिनियमाच्या सुरुवातीपासून तहा महिन्यांच्या आंत भूमिधारकास कळविले असेल तर, त्यास दिनांक १ मार्च १९५१ पासून उक्त अटीवर व शर्तीवर अशा जमिनीचा कबजा पुन्हा मिळण्याचा हक्क असेल.

(२) अशा जमिनीचा कबजा दुसऱ्या इसमाकडे असला तरीहि, पोट-कलम (१) रिणामक्षम होईल—मग असा कबजा त्या दुसऱ्या इसमाने १ मार्च १९५१ नंतर देखील पिणार नसेल अशा पट्ट्यान्वये घेतलेला असो किंवा अन्यथा घेतलेला असो—आणि

१ दिनांक ३० जून १९५१ चे "असाधारण राजपत्र" क्रमांक ३२, यांत प्रसिद्ध केलेला न १९५१ चा अधिनियम क्रमांक २३ याअन्वये हा मजकूर जादा दाखल करण्यांत आला.

२ "पहिल्या अपिलावर" या शब्दांनी मुरू होणाऱ्या व "दुसऱ्या अपिलावर" या शब्दांनी संपणाऱ्या मजकुराऐवजी हा शब्द सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२ च्या कलम ११ अन्वये दाखल करण्यांत आला.

जेव्हां अशी जमीन अशा दुसऱ्या इसमाच्या कबजांत असेल तेव्हां, तो इसम ३२ व्या कलमानुसार तहसीलदाराकडे अर्ज केला असता, उक्त तारखेस काढून लावला जाण्यास पात्र असेल.

कलम ३४
अन्वये हक्क
नसलेले इसम
विवक्षित
परिस्थितीत
संरक्षित कुळें
म्हणून
समजणें.

३७. (१) कलम ३४ अन्वये ज्या जमिनीच्या बाबतींत कोणत्याहि इसमास संरक्षित कूळ म्हणून समजण्यांत आले नसेल अशी कोणतीहि जमीन, ह्या अधिनियमाच्या सुरुवातीस, कूळ म्हणून धारण करणारा प्रत्येक इसम, अशी सुरुवात झाल्यापासून एक वर्षाची मुदत संपल्यानंतर किंवा अशा जमिनीच्या बाबतींत कलम ३४ अन्वये संरक्षित कूळ म्हणून समजण्यांत येण्याबद्दल इतर कोणत्याहि इसमाचे हक्क अंतिमरीत्या नाकारण्यांत आल्यानंतर, यापैकी जी तारीख नंतरची असेल त्या तारखेस, वर निदिष्ट केल्या प्रमाणें अशी मुदत संपण्यापूर्वी किंवा हक्क अंतिमरीत्या नाकारण्यापूर्वी, भूमिधारकानें असा इसम संरक्षित कूळ नाही असें जाहीर करण्यासाठी विहित केलेल्या रीतीने तहसीलदाराकडे अर्ज केला नसेल तर, अशा जमिनीच्या बाबतींत संरक्षित कूळ आहे असें समजण्यांत आलें पाहिजे :

[परंतु, जर भूमिधारक हा अवयस्क किंवा भारताच्या नाविक, सैनिक किंवा विमान दलांत नोकरी करणारा इसम असेल तर त्यानें, ज्या तारखेस अवयस्क वयस्क होईल किंवा भूमिधारक भारताच्या नाविक, सैनिक किंवा विमान दलांत नोकरी करण्याचे बंद होईल त्या तारखेपासून एक वर्षाची मुदत संपण्यापूर्वी, अशा रीतीने जाहीर करण्यासाठी अर्ज केला पाहिजे :

तसेंच, जर भूमिधारक हा मानसिक दौर्बल्य जडल्याच्या कारणामुळें जमीन कसण्यास कायमचा असमर्थ असलेला इसम असेल तर उक्त भूमिधारकाच्या मृत्यूनंतर जमिनीचा वारसा ज्या इसमाकडे जाईल अशा इसमानें, अशी जमीन वारसाहक्कानें त्याच्याकडे ज्या तारखेस जाईल त्या तारखेपासून एक वर्षाच्या आंत, असा अर्ज केला पाहिजे.

स्पष्टीकरण.—जर जमीन एकाहून अधिक संयुक्त भूमिधारकांनी धारण केली असेल तर, शेवटचे दोन उपबंध हे, असें भूमिधारक उक्त परंतुकांमध्ये निदिष्ट केलेले दौर्बल्य जडलेले इसम नसल्यास लागू असणार नाहीत.]

(२) विहित केलेल्या रीतीने अशा अर्जाची चौकशी केल्यानंतर, अशा रीतीने जाहीर करण्यास तहसीलदारानें नकार दिला असेल आणि [अपिलावर], कलेक्टरनें त्याचा निर्णय रद्द केला नसेल तर, कुळास संरक्षित कूळ म्हणून समजण्यांत आले पाहिजे.

(३) पोट-कलम (१) किंवा पोट-कलम (२) अन्वये संरक्षित कूळ म्हणून समजण्यांत आलेल्या इसमाचे संरक्षित कूळ म्हणून असलेले हक्क, हक्क नोंदणीपत्रकांत, किंवा असें हक्क नोंदणीपत्रक नसेल तर विहित करण्यांत येईल अशा गांवच्या दप्तरांत, नमूद केले पाहिजेत.

हैदराबाद
कुळवहिवाट
व शेतजमीन.

३७-अ. (१) ह्या अधिनियमांत कांहींहि असले तरी, कोणताहि इसम हैदराबाद कुळवहिवाट व शेतजमीन (सुधारणा) अधिनियम, १९५५ च्या सुरुवातीस, ह्या अधिनियमाअन्वये ज्या जमिनीच्या बाबतींत त्यास संरक्षित कूळ म्हणून समजण्यांत आले

१ दिनांक ४ फेब्रुवारी १९५४ चें "असाधारण राजपत्र", क्रमांक २९ यांत प्रसिद्ध केलेला सन १९५४ चा अधिनियम क्रमांक ३ याअन्वये हा मजकूर जादा दाखल करण्यांत आला.

२ "पहिल्या अपिलावर किंवा महसूल मंडळानें दुसऱ्या अपिलावर" या मजकुरा-ऐवजी हा शब्द सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२ याच्या कलम १२ अन्वये दाखल करण्यांत आला.

३ दिनांक १२ मार्च १९५६ चें "असाधारण राजपत्र", क्रमांक ४६ यांत प्रसिद्ध केलेला सन १९५६ चा अधिनियम क्रमांक ३ याअन्वये हें कलम जादा दाखल करण्यांत आलें.

नसेल अशी कोणतीहि जमीन, कूळ म्हणून, धारण करीत असेल तर त्या बाबतीत (सुधारणा) असा प्रत्येक इसम, जर भूमिधारकाची, कुळें कधीत असलेल्या जमिनीचा समावेश करून, अधिनियम, भूमिधारकाच्या [मालकीच्या जमिनीचे एकूण क्षेत्र * * * *] १९५५ च्या एका कुटुंबाने धारण करावयाच्या जमिनीच्या क्षेत्राच्या तिप्पटीहून अधिक असेल तर, सुस्वातीस संरक्षित कूळ आहे असे समजण्यांत आले पाहिजे :

परंतु, ह्या कलमांतील कोणत्याहि सजकुरामुळे अशा जमिनीच्या बाबतीत जो इसम जमीन धारण संरक्षित कुळवहिवाटीबाबतचे प्रमाणपत्र पूर्वीच धारण करीत असेल किंवा ज्याच्या करणारे इसम संरक्षित कूळ म्हणून असलेल्या हक्कांबाबत सक्षम प्राधिकाऱ्यापुढे चौकशी चालू असेल संरक्षित कुळें अशा इतर कोणत्याहि इसमाच्या हक्कांस, जर असा इतर इसम आपले हक्क सुरक्षित म्हणून ठेवण्यासाठी, हैदराबाद कुळवहिवाट व शेतजमीन (सुधारणा) अधिनियम, १९५५ च्या सुस्वातीपासून सहा महिन्यांच्या आंत, न्यायाधिकरणाकडे अर्ज करील तर, बाध येणार नाही.

१ स्पष्टीकरण.—अशा प्रारंभाच्या निकटपूर्वी एखाद्या इसमाच्या कबजांत जमीन असेल तर, अशा बाबतीत, त्या इसमाने, दिनांक ८ जून १९५८ च्या निकटपूर्वी कलमें ६, ७, ८ किंवा ९ हीं ज्या स्वरूपांत होती त्या स्वरूपांतील त्या कलमांच्या उपबंधानुसार पट्टा धारण केलेला नसला तरीहि, तो ह्या पोट-कलमाच्या कारणांकरिता, अशा प्रारंभाच्यावेळीं कूळ म्हणून जमीन धारण करीत असल्याचें समजण्यांत आले पाहिजे ;—मग कोणत्याहि न्यायालयाचें निकालपत्र, हुकूमनाशा किंवा आदेश यांत, किंवा महसूल संडळाच्या किंवा महसूल न्यायाधिकरणाच्या किंवा इतर प्राधिकाऱ्याच्या आदेशांत कांहीहि असले तरी तें विचारांत घेण्यांत येणार नाही.]

(२) पोट-कलम (१) अन्वये संरक्षित कूळ म्हणून समजण्यांत येणाऱ्या इसमाचे संरक्षित कूळ म्हणून असलेले हक्क, हक्क नोंदणीपत्रकांत किंवा हक्क नोंदणीपत्रक नसेल त्याबाबतीत विहित करण्यांत येईल अशा गांवच्या दफ्तरांत नमूद केले पाहिजेत.

३ विभाग ४-अ.

संरक्षित कुळें, सामान्य कुळें व भूमिधारक यांचे हक्क.]

३८. १[(१) कोणत्याहि विधीत, वहिवाटीत, किंवा करारांत एतद्विरुद्ध कांहीहि जमीन खरेदी असले तरी, आणि पोट-कलम (७) च्या उपबंधांस अधीन राहून, संरक्षित कुळास करण्याचा किंवा यथास्थिति, सामान्य कुळास, हैदराबाद कुळवहिवाट व शेतजमीन (सुधारणा) संरक्षित अधिनियम, १९५४, याच्या प्रारंभानंतर कोणत्याहि वेळीं, संरक्षित कूळ म्हणून किंवा कुळाचा हक्क. यथास्थिति सामान्य कूळ म्हणून, त्याने धारण केलेल्या जमिनीतील भूमिधारकाचा हितसंबंध खरेदी करण्याचा अधिकार आहे :]

१ "संरक्षित स्थानिक क्षेत्रासाठीं ठरविलेल्या" हा सजकूर सन १९६० चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २८, याच्या कलम ८ (अ) अन्वये गाळण्यांत आले आणि ते नेहमी गाळण्यांत आले होते असे समजले पाहिजे.

२ हें स्पष्टीकरण सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ४५, कलम ६ अन्वये जोडण्यांत आले आणि ते नेहमीच जोडण्यांत आले होते असे समजले पाहिजे.

३ हें शीर्षक सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम १३ अन्वये दाखल केले.

४ दिनांक ४ फेब्रुवारी १९५४ चे "असाधारण राजपत्र", क्रमांक २९ यांत प्रसिद्ध केलेला सन १९५४ चा अधिनियम क्रमांक ३ याअन्वये हा सजकूर दाखल करण्यांत आला.

५ हे शब्द सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२ याच्या कलम १४ (१) अन्वये दाखल करण्यांत आले.

परंतु, असे कूळ हें सामान्य कूळ असेल व भूमिधारक हा पुढील वर्गातील, म्हणजे,—

(अ) अवयस्क,

(ब) विधवा,

(क) भारतातील नौदल, लष्कर किंवा विमानदल यांत नोकरी करणारा इसम, किंवा

(ड) शारीरिक किंवा मानसिक दौर्बल्य जडलेला इसम, असेल त्या बाबतीत, अशा कुळास—

(१) (अ) वर्गाचा भूमिधारक ज्या तारखेला वयस्क होईल,

(२) (क) वर्गाचा भूमिधारक ज्या तारखेस अशा दलांत नोकरी करण्याचें बंद होईल,

(३) (ड) वर्गाच्या भूमिधारकाचें असें दौर्बल्य ज्या तारखेला नाहीसे होईल, आणि

(४) (ब) वर्गाच्या भूमिधारकाचा त्या जमिनीतील हितसंबंध ज्या तारखेला नष्ट होईल,—

—त्या तारखेपासून दोन वर्षांची मुदत संपल्यानंतर, या कलमान्वये भूमिधारकाचा हितसंबंध खरेदी करण्याचा हक्क असेल.

स्पष्टीकरण.—कुळानें दोन किंवा अधिक संयुक्त भूमिधारकांच्या अधिकाराखालीं जमीन धारण केली असेल त्या बाबतीत, निदान अेक संयुक्त धारक हा उक्त परंतुकांत निर्दिष्ट केलेल्या वर्गातील नसेल तर, पोट-कलम (१) चें परंतुक लागू होणार नाहीं.]

परंतु (२) ज्याची पोट-कलम (१) अन्वये मिळालेला हक्क बजाविण्याची इच्छा असेल, अशा संरक्षित कुळानें, जमिनीतील भूमिधारकाच्या हितसंबंधाबद्दल, आणि जर संपूर्ण जमीन खरेदी करण्याचा त्यास हक्क नसेल तर त्यास खरेदी करण्याचा हक्क असेल अशा जमिनीच्या भागाबद्दल, तो जी किंमत देण्यास तयार असेल ती किंमत नमूद करणारा प्रस्ताव भूमिधारकाकडे केला पाहिजे; अशी किंमत ही त्यानें घावयाच्या खंडाच्या रकमेच्या, जिराईत जमिनीच्या बाबतीत, १५ पट किंवा विहिरीचें पाणी मिळणाऱ्या बागायत जमिनीच्या बाबतीत ८ पट आणि इतर साधनापासून पाणी मिळणाऱ्या जमिनीच्या बाबतीत ६ पट रकमेपर्यंत असेल.]

परंतु (२-अ) (अ) जें सामान्य कूळ आणि पोट-कलम (२) मध्ये कांहींहि असलें तर, हैदराबाद कुळबहिवाट व शेतजमीन (सुधारणा) अधिनियम, १९५७ च्या प्रारंभानंतर, जें संरक्षित कूळ पोट-कलम (१) अन्वये मिळालेला हक्क बजावूं इच्छित असेल त्या कुळानें, ज्या किंमतीस ती जमीन धारण करणाराचा त्या जमिनीतील हितसंबंध खरेदी करण्यास तयार असेल ती किंमत नमूद करणारा प्रस्ताव जमीन धारण करणारास सादर केला पाहिजे, परंतु अशी किंमत त्यानें घावयाच्या खंडाच्या बारा पटीहून अधिक असतां कामा नये.

(ब) जेव्हां कुळास, त्यानें कूळ म्हणून धारण केलेल्या जमिनीच्या भागाच्या बाबतीत जमीन धारण करणाराचा हितसंबंध खरेदी करण्याचा हक्क असेल तेव्हां,

१ हें परंतुक सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२ याच्या कलम १४

(१) अन्वये दाखल करण्यांत आलें.

२ दिनांक ४ फेब्रुवारी १९५४चें "असाधारण राजपत्र," क्रमांक २९ यांत प्रसिद्ध केलेला सन १९५४ चा अधिनियम क्रमांक ३ याअन्वये हा मजकूर जादा दाखल करण्यांत आला.

३ हें पोट-कलम सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२ याच्या कलम १४

(२) अन्वये दाखल केलें.

जो भाग खरेदी करण्याचा त्यास हक्क असेल तो भाग त्यानें प्रस्तावांत नमूद केला पाहिजे.]

(३) जर भूमिधारक असा प्रस्ताव नाकारील किंवा तो स्वीकारण्यांत आणि प्रस्तावाच्या तारखेपासून तीन महिन्यांच्या आंत विक्री-खत करण्यांत कसूर करील तर संरक्षित कुळास [किंवा यथास्थिति सामान्य कुळास] अशा जमिनीची वाजवी किंमत ठरविण्यासाठी न्यायाधिकरणाकडे अर्ज करण्याचा अधिकार आहे.

१(४) पोट-कलम (३) अन्वये केलेला अर्ज मिळाल्यानंतर, न्यायाधिकरणाने, अर्जाची चौकशी ज्या तारखेस, ज्यावेळी व ज्या ठिकाणी करण्यांत येईल ती तारीख, वेळ व तें ठिकाण यासंबंधीची नोटीस अर्जदारास, भूमिधारकास आणि त्यांत ज्यांचा हितसंबंध आहे असें न्यायाधिकरणास वाटेल त्या सर्व इसमांस, दिली पाहिजे आणि विहित करण्यांत येतील अशा नियमास अनुसरून पोट-कलम (२) १[किंवा (२-अ)] मध्ये तरतूद केलेल्या खंडाच्या जास्तीत जास्त पटीपेक्षां अधिक नसेल अशी जमिनीतील भूमिधारकाच्या हितसंबंधाची वाजवी किंमत ठरविली पाहिजे १[आणि त्यानें, कलम ३८-अ-१ मध्ये तरतूद केलेल्या रीतीनें उक्त जमिनीवर वैधरीत्या असलेल्या भारांची रक्कम ठरविली पाहिजे:]

परंतु, जर न्यायाधिकरणाच्या मते, ह्या पोट-कलमान्वये ठरविलेली वाजवी किंमत ही, भूमिधारकाने, विहीर खणणे यासारख्या, केलेल्या सुधारणांबद्दलच्या खर्चाची पुरेशी भरपाई करित नसेल तर, त्या बाबतींत, कोणत्याहि सुधारणा करण्यासाठी संरक्षित कुळाने १[किंवा यथास्थिति, सामान्य कुळाने] दिलेल्या अंशदानाची किंमत विचारांत घेतल्यानंतर, अशा रीतीनें ठरविलेल्या किंमतींत, न्यायाधिकरणास पुरेशी वाटेल अशा आणखी रकमेची भर घालण्याचा न्यायाधिकरणास अधिकार असेल.]

१(५) संरक्षित कुळाने १[किंवा यथास्थिति सामान्य कुळाने] न्यायाधिकरणाकडे पोट-कलम (४) अन्वये ठरविलेल्या किंमतीची रक्कम—

(अ) न्यायाधिकरणाने ठरविलेल्या मुदतीच्या आंत ठोक रक्कम देऊन ; किंवा

(ब) प्रत्येक बाबतींत न्यायाधिकरण ठरविलेला अशा तारखेस किंवा अशा तारखेपूर्वी, सोळापेक्षां अधिक हप्ते होणार नाहीत अशा हप्त्यांत आणि आठ वर्षांपेक्षां अधिक असणार नाही अशा मुदतीत न्यायाधिकरण ठरवून देईल अशा मध्यतरांनी,

१[पोट-कलम (२-अ) अन्वये केलेल्या प्रस्तावाच्या संबंधांत, न्यायाधिकरण ठरविलेला अशा बारापेक्षां अधिक नाहीत इतक्या वार्षिक हप्त्यांनी व न्यायाधिकरण ठरविलेला अशा तारखांना किंवा तारखांपूर्वी अनामत ठेवली पाहिजे :

१ हा मजकूर सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२ याच्या कलम १४ (३) अन्वये दाखल करण्यांत आला.

२ दिनांक ४ फेब्रुवारी १९५४ चे "असाधारण राजपत्र", क्रमांक २९, यांत प्रसिद्ध केलेला सन १९५४ चा अधिनियम क्रमांक ३ याअन्वये हा मजकूर जादा दाखल केला.

३ हा मजकूर सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२ याच्या कलम १४ (४) (१) अन्वये दाखल करण्यांत आला.

४ सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२ याच्या कलम १४ (४) (२) अन्वये हा मजकूर दाखल केला.

५ मूळ परंतुकाऐवजी, हा मजकूर व हे परंतुक सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२ याच्या कलम १४ (५) या अन्वये दाखल करण्यांत आले.

परंतु, कलम १८ अन्वये ज्या कोणत्याहि मुदतीसाठी खंडाची तहकुबी किंवा सूट देण्यांत आली असेल त्या मुदतीत खरेदीची किंमत ठोक रकमेत देणे किंवा या कलमान्वये ठरविण्यांत आलेल्या कोणत्याहि हप्त्यांची रक्कम किंवा त्यावरील कोणतीहि व्याज, कांहीं असल्यास, देणे कुळास बंधनकारक असणारे नाही] :

तसेच, न्यायाधिकरणाने ठरविलेली वाजवी किंमत हप्त्याने द्यावयाची असेल तेव्हा संरक्षित कूळ [किंवा यथास्थिति सामान्य कूळ] हे अशा हप्त्याशिवाय आगखी सरकारला देणे असलेला अशा जमिनीवरील जमीन महसूल, सर्व हप्ते देण्यांत येईपर्यंत, देण्यास पात्र होईल.

(६) (अ) वाजवी किंमतीची संपूर्ण रक्कम अनामत ठेवल्यानंतर किंवा वसूल केल्यानंतर, न्यायाधिकरणाने, संरक्षित कुळास [किंवा यथास्थिति सामान्य कुळास विहित केलेल्या नमुन्यांत एक प्रमाणपत्र दिले पाहिजे व तो अशा जमिनीचा खरेदीदार आहे असे जाहीर केले पाहिजे आणि असे प्रमाणपत्र हे भूमिधारक आणि त्यामध्ये हितसंबंध असलेल्या सर्व इसमाविरुद्ध विक्रीचा निर्णायक पुरावा असेल : * * *]

परंतु, संरक्षित कुळाचा [किंवा यथास्थिति सामान्य कुळाचा] अर्ज इनांमासंबंधात असेल तर न्यायाधिकरणाने, त्याबद्दल सरकारची आगाऊ मंजूरी घेतल्याशिवाय, असे प्रमाणपत्र देता कामा नये.

(ब) पोट-कलम (५) च्या उपबंधान्वये संरक्षित कुळास [किंवा यथास्थिति सामान्य कुळास] वाजवी किंमत, हप्त्याने देण्याची परवानगी देण्यांत आली असेल तर, तो, देणे असलेल्या किंमतीच्या उरलेल्या रकमेच्या संबंधात दरसाल तीन टक्के या दराने व्याज देण्यास पात्र होईल आणि कोणताहि हप्ता देण्यांत त्याने कसूर केल्यास असा हप्ता जमीन महसूलाच्या थकबाकीप्रमाणे वसूल करण्याचा सरकारास अधिकार आहे.

(क) वाजवी किंमत ठोक रकमेत अनामत ठेवण्यांत आल्यावर किंवा पोट-कलम (५) अन्वये अशा किंमतीच्या कोणत्याहि हप्त्याची रक्कम अनामत ठेवण्यांत आल्यावर, किंवा अशा (वाजवी) किंमतीपैकी कोणतीहि रक्कम कंडिका (ड) च्या परंतुकान्वये वसूल करण्यांत आल्यावर, न्यायाधिकरणाने, भारधारकास, अशा रीतीने अनामत ठेवलेल्या किंवा वसूल केलेल्या रकमेपैकी पोट-कलम (४) अन्वये त्याच्या हक्काची जी किंमत ठरविण्यांत आली असेल ती त्यास परत केली पाहिजे व शिल्लक राहिलेली रक्कम, कोणतीहि असल्यास, भूमिधारकास दिली पाहिजे :

परंतु, भार धारण करणारे इसम एकाहून अधिक असतील त्या बाबतीत त्यांना यथास्थिति, अग्रतेच्या क्रमानुसार किंवा दराप्रमाणे रकमा दिल्या पाहिजेत :

तसेच, अशा भार धारण करणाऱ्या इसमास कोणतीहि रक्कम दिल्यामुळे इतर कोणत्याहि रीतीने किंवा त्या त्या वेळीं अंमलांत असलेल्या इतर कोणत्याहि विधिअन्वये अशा भाराच्या संबंधात जमीनमालकाविरुद्ध कामकाज चालविण्याच्या त्याच्या हक्कास बाध येणार नाही.]

१ हा मजकूर सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम ३२ याच्या कलम १४ (३) अन्वये दाखल करण्यांत आला.

२ "आणि न्यायाधिकरणास" या शब्दांनी मूळ होणाऱ्या व "निदेश देण्याचाहि अधिकार आहे" या शब्दांनी संपणारा मजकूर सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम १४ (६) (१) अन्वये गाळण्यांत आला.

३ मूळ कंडिकेपैकी ही कंडिका सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम १४ (६) (२) अन्वये दाखल करण्यांत आली.

(ड) जर, संरक्षित कूळ [किंवा यथास्थिति सामान्य कूळ,] पोट-कलम (५) अन्वये ठरविण्यांत आलेल्या मुदतीत, वाजवी किंमतीची संपूर्ण रक्कम देण्यांत कसूर करील किंवा ती त्याचेकडून वसूल करण्यांत आली नसेल तर, संरक्षित कुळाने [किंवा यथास्थिति सामान्य कुळाने] केलेली खरेदी अमलांत येणार नाही आणि जमीन खरेदी करण्याचा त्याचा हक्क जप्त करण्यांत येईल आणि वाजवी किंमत म्हणून त्याने दिलेली रक्कम दरसाल दर शेंकडा तीन या दराने व्याजासहित परत दिली पाहिजे. तसेच त्याने जमीन महसूल दिला असल्यास त्याच्याकडून येणे असलेला उक्त मुदतीचा खंड घ्यामधून वजा केल्यानंतर अशा जमीन महसूलाची रक्कम त्यास परत दिली पाहिजे :

परंतु, ज्या वाजवी किंमतीच्या बाबतीत, संरक्षित कुळाने [किंवा यथास्थिति सामान्य कुळाने] कसूर केली आहे अशी वाजवी किंमत, न्यायाधिकरणाने पोट-कलम (५) अन्वये ठरविलेल्या किंमतीच्या एक-चतुर्थांश रकमेहून अधिक नसेल तर, संरक्षित कुळाचा [किंवा यथास्थिति सामान्य कुळाचा] खरेदी करण्याचा हक्क जप्त केला जाणार नाही आणि न्यायाधिकरणाने वाजवी किंमतीची उरलेली रक्कम जमीन महसूलाच्या कबाकीप्रमाणे वसूल करण्याची व भूमिधारकास देण्याची व्यवस्था केली पाहिजे.

१[(इ) पोट-कलम (२-अ) खाली येणाऱ्या बाबतीत, पुरेशा कारणामुळे कुळाकडे तर हप्त्याची थकबाकी राहिली असेल तर, त्या बाबतीत, कुळास शेवटचा हप्ता देण्यात कसूर केल्याच्या तारखेपासून तीन महिन्यांच्या आत न्यायाधिकरणाकडे अर्ज रत्ता येईल व अशा अर्जाद्वारे त्यास, पुरेशा कारणामुळे हप्ते भरण्यास आपण असमर्थ तो या मुद्दावर कसुरीची माफी मिळावी अशी विनंती करता येईल आणि न्यायाधि- रणाची त्यास योग्य वाटेल अशी चौकशी केल्यानंतर तशी खात्री झाली तर न्याया- रकरणास, थकबाकीची रक्कम भरण्याकरिता आपणखी मुदत देण्याचा व त्या रणाकरिता हप्त्याची संख्या सोळापर्यंत वाढविण्याचा अधिकार आहे. त्यानंतर णत्याहि वेळी कुळाकडे चार हप्त्याची थकबाकी राहिली तर किंवा अशा रीतीने ढविलेल्या मुदतीत कुळाने खरेदीची किंमत देण्यात कसूर केली तर अशी खरेदी रथक होईल व कडिका (ड) चे उपबंध लागू होतील.

(फ) कुळाने दिलेल्या रकमेतून त्याने देणे असलेला खंड वजा करून उरलेली रकम त्यास कोणत्याहि जमिनीची खरेदी निरर्थक झाल्याच्या तारखेपासून तीन णिन्यांच्या आत देण्यात भूमिधारक कसूर करील तर, ती रक्कम जमीन महसूलाची कबाकी असल्याप्रमाणे त्याजकडून वसूल करण्यात येईल व ती अशा कुळास देण्यात ळिल.]

१[(६-अ). उक्त किंमत ज्या वर्षी न्यायाधिकरणाकडे ठोक रकमेत अनामत देण्यात आली असेल त्या वर्षापासून किंवा उक्त किंमत हप्त्यानी देण्यास कुळास वानगी देण्यांत आली असेल त्या बाबतीत पहिला हप्ता ज्या वर्षी देणे झाला तेव्हा त्या वर्षापासून उक्त कूळ, पोट-कलम (६) ची कडिका (फ) लागू असेल [बाबतीत खेरीज करून भूमिधारकास अशा जमिनीचा खंड देण्यास पात्र असणार ही.]

१ हा भजकूर सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम १४ (३) अये दाखल करण्यांत आला.

२ ह्या कडिका सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम १४ (३) अन्वये दाखल करण्यांत आल्या.

३ हे पोट-कलम सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम १४ (३) अन्वये दाखल करण्यांत आले.

१[(७) ह्या कलमान्वयेचा संरक्षित कुळाचा किंवा यथास्थिति सामान्य कुळाचा], त्याने संरक्षित कूळ किंवा यथास्थिति सामान्य कूळ म्हणून धारण केलेली जमीन आपल्या भूमिधारकाकडून खरेदी करण्याचा हक्क, पुढील शर्तीच्या अधीन असेल :-

(अ) जर संरक्षित कूळ किंवा यथास्थिति सामान्य कूळ कोणतीही जमीन भूमिधारक म्हणून धारण करित नसेल तर, त्याने संरक्षित कूळ किंवा यथास्थिति सामान्य कूळ म्हणून धारण केलेल्या जमिनीची खरेदी ही * * * एका कुटुंबास धारण करता येईल इतक्या जमिनीच्या क्षेत्रापुरती मर्यादित असेल.

(ब) जर, संरक्षित कूळ किंवा यथास्थिति सामान्य कूळ कोणतीही जमीन भूमिधारक म्हणून धारण करित असेल तर त्याने, संरक्षित कूळ किंवा यथास्थिति सामान्य कूळ म्हणून धारण केलेल्या जमिनीची खरेदी ही, त्याने भूमिधारक म्हणून धारण केलेल्या इतर जमिनीसहित भूमिधारक म्हणून ती जी जमीन धारण करील त्या जमिनीचे एकूण क्षेत्रफळ हे * * * एका कुटुंबास धारण करता येईल इतक्या जमिनीच्या क्षेत्राइतके होईल अशा क्षेत्रापुरती मर्यादित असेल.

परंतु, अशा खरेदीनंतर कुळाकडे कूळ या नात्याने राहिलेल्या जमिनीच्या बाबतीत, स्थानिक क्षेत्रातील बाजारात चालू असलेल्या किमतीला जमीन खरेदी करण्याची प्रथम पसंति ही, विभाग ५ च्या उपबंधास अधीन राहून, कुळाकडे निहित होईल.]

तसेच, संरक्षित कूळ किंवा यथास्थिति सामान्य कूळ या व्यतिरिक्त इतर कोणत्याही इसमाने केलेल्या खरेदीच्या बाबतीत, उक्त कुळाचे पट्ट्याने धारण केलेल्या जमिनीतील हक्क व हितसंबंध हे पूर्वीप्रमाणे चालू राहतील.

१[(क) कुळाने जमीन खरेदी केल्यानंतर, मग ती त्याने जातीने कसण्यासाठी खरेदी केलेली असो किंवा इतर रीतीने कसण्यासाठी खरेदी केलेली असो, भूमिधारकाजवळ राहिलेल्या जमिनीचे क्षेत्र * * * एका कुटुंबास धारण करता येईल इतक्या जमिनीपेक्षा कमी असता कामा नये].

१[(८) ह्या कलमान्वये कोणतीही चौकशी चालू असताना, भूमिधारक आणि जमीन खरेदी करण्याची इच्छा असलेले संरक्षित किंवा यथास्थिति सामान्य कूळ यामध्ये, किंवा संबंधित संपूर्ण जमीन किंवा तिचा भाग या संबंधात भूमिधारक

१ दिनांक ४ फेब्रुवारी १९५४ चे "असाधारण राजपत्र", क्रमांक २९, यांत प्रसिद्ध केलेला सन १९५४ चा अधिनियम क्रमांक ३ अन्वये हा मजकूर दाखल केला.

२ हा मजकूर सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम १४ (३) अन्वये दाखल केला.

३ "संबंधित स्थानिक क्षेत्रासाठी ठरविलेल्या" हा मजकूर सन १९६० चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २८, याच्या कलम ८ (अ) अन्वये गाळण्यांत आले आणि ते नेहमीच गाळण्यांत आले होते असे समजले पाहिजे.

४ मूळ परंतुकाऐवजी हे परंतुक सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२ याच्या कलम १४ (८) (१) अन्वये दाखल करण्यांत आले.

५ मूळ कंडिकेऐवजी ही कंडिका, सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम १४ (८) (२) अन्वये दाखल करण्यांत आली.

६ "संरक्षित" ह्या शब्दाऐवजी हे शब्द सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२ याच्या कलम १४ (९), (१) अन्वये दाखल करण्यांत आले.

म्हणून किंवा १/ संरक्षित किंवा यथास्थिति सामान्य] कूळ म्हणून हक्क सांगणाऱ्या निरनि-
राळ्या इसमामध्ये,—

(अ) १/ संरक्षित किंवा यथास्थिति सामान्य] कूळ यास पोट-कलम (१) अन्वये
खरेदी करण्याचा हक्क आहे अशा जमिनीचे क्षेत्र, किंवा

(ब) १/ संरक्षित किंवा यथास्थिति सामान्य] कूळ म्हणून त्याने धारण केलेली
संपूर्ण जमीन खरेदी करण्याचा त्यास हक्क नसल्यास, उक्त जमिनीचा जो भाग
खरेदी करण्याची त्यास परवानगी देण्यात आली पाहिजे, असा उक्त जमिनीचा
विवक्षित भाग ; किंवा

(क) यथास्थिति, निरनिराळ्या १/ संरक्षित किंवा यथास्थिति सामान्य] कूळांना
पोट-कलम (१) अन्वये जे हक्क अंमलात आणता येतील अशा हक्कांची अग्रता, किंवा

(ड) पोट-कलम (५) अन्वये जमा केलेली रक्कम मिळण्याचा हक्क असलेले
इसम,—

या गोष्टीच्या संबंधांत कोणताहि प्रश्न उद्भवल्यास, न्यायाधिकरणाने विहित केलेल्या
रीतीने, उक्त प्रश्नाचा निर्णय केला पाहिजे :

१/ परंतु, कुळाने खरेदी करावयाचे क्षेत्र हें, शक्यतोवर भूमापन क्रमांक किंवा
भूमापन क्रमांकाचा पोट-विभाग असावे.]

१/ (९) या कलमान्वये जमीन खरेदी करण्यांत आल्यानंतर, कोणत्याहि वेळी,
ती जमीन जातीने कसण्यांत खरेदीदार कसूर करील तर, पुरेशा कारणांमुळे अशा
कसुरीस कलेक्टर माफी देईल तो प्रसंग खेरीज करून, अशा खरेदीदारास काढून लावण्यांत
येईल आणि ती जमीन अधिक जमीन आहे असे जाहीर करण्यात येईल.]

१/ ३८-अ-१. (१) कलम ३८, पोट-कलम (४) अन्वये चौकशी करतांना कलम ३८
न्यायाधिकरणाने विहित केलेल्या रीतीने एक नोटीस प्रसिद्ध केली पाहिजे व त्या अन्वये कुळाने
नोटीशीद्वारे अशा जमिनीच्या संबंधांत भूमिधारकाविरुद्ध कायदेशीरपणे असलेले खरेदी केलेल्या
भारधारण करणाऱ्या सर्व इसमाना आपापले दावे नोटीस प्रसिद्ध केल्याच्या तारखेपासून जमिनीवर
दोन महिन्यांच्या आत न्यायाधिकरणाकडे लेखी कळविण्यास फर्माविले पाहिजे. असलेले भार
ठारविण्याचा

(२) जर पोट-कलम (१) अन्वये कोणतेहि दावे कळविण्यांत आले असतील तर, न्याया-
धिकरणाने अशा दाव्यांच्या संबंधांत करावयाच्या चौकशीची नोटीस भूमिधारकास आणि अशा
भारधारकांना दिली पाहिजे आणि चौकशी करून अशा दाव्यांची रक्कम पाठविली पाहिजे : अधिकार.

परंतु, जेव्हा कोणत्याहि अशा दाव्यात,—

(अ) दाव्याचा कायदेशीरपणा,

(ब) अशा दाव्याच्या संबंधांत येणे असलेली रक्कम,

(क) भारधारकाचा असा दावा सांगण्याचा हक्क,

१ "संरक्षित" ह्या शब्दाऐवजी हे शब्द सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२
याच्या कलम १४ (९)(१) अन्वये दाखल करण्यात आले.

२ हें परंतुक सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम १४ (९)
(२) अन्वये दाखल करण्यात आले.

३ हें पोट-कलम सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम १४
(१०) अन्वये जादा दाखल करण्यात आले.

४ हे कलम, सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम १५
अन्वये जादा दाखल करण्यात आले.

(ड) जेव्हा असे भारधारक दोन किंवा अधिक असतील तेव्हा अशा दाव्याचा अप्रतंचा क्रम,

यासंबंधी एखादा विधिविषयक प्रश्न अंतर्भूत झाला असेल, तेव्हा, कलमे १९ व १९-अ यात काहीहि असले तरी, न्यायाधिकरणाने ज्या दुय्यम न्यायाधिकाऱ्याच्या प्रादेशिक अधिकारक्षेत्राच्या हद्दीत उक्त जमीन असेल त्या दुय्यम न्यायाधिकाऱ्याकडे असा प्रश्न विहित केलेल्या रीतीने निर्णयासाठी लिहून पाठविला पाहिजे.

(३) निर्णयासाठी असा लिहून पाठविलेला प्रश्न मिळाल्यावर, दुय्यम न्यायाधिकाऱ्याने, संबंधित पक्षकारांना नोटीस दिल्यानंतर निर्णयासाठी लिहून पाठविलेल्या प्रश्नाची न्यायचौकशी केली पाहिजे आणि त्यावरील त्याच्या निर्णयाची नोंद करून ते न्यायाधिकरणाकडे पाठविले पाहिजेत. नंतर न्यायाधिकरणाने अशा निर्णयाप्रमाणे दाव्याची रक्कम ठरविली पाहिजे.]

भूमिधारक
आणि
संरक्षित कूळ
किंवा
यथास्थिति
सामान्य कूळ
यांच्यामध्ये
वाजवी
किंमत ठरली
असेल त्या
बाबतीत
कार्यरीति.

१ ३८-अ. संरक्षित कुळाने किंवा यथास्थिति सामान्य कुळाने धारण केलेल्या जमिनीच्या बाबतीत, भूमिधारक, जमिनीतील आपला हितसंबंध संरक्षित कुळास किंवा यथास्थिति सामान्य कुळास किंवा विकण्यास संघटित देईल आणि त्याबद्दल संरक्षित कुळाने किंवा यथास्थिति सामान्य कुळाने खाव्याची वाजवी किंमत त्यांच्यामध्ये कबुलायत करून ठरली असेल तर, कलम ३८, पोट-कलम (७) चे उपबंध अशा विक्रीस लागू होणार नाहीत, आणि भूमिधारकास किंवा सुरक्षित कुळास किंवा यथास्थिति सामान्य कुळास किंवा संयुक्तपणे दोघास न्यायाधिकरणाकडे अर्ज करण्याचा अधिकार आहे आणि त्यानंतर उक्त कलमाची पोट-कलमे १(४), (५), (६), (६-अ) (८) व (९) चे सर्व उपबंध, आवश्यक त्या फेरफारासह अशा अर्जास लागू होतील :

परंतु, पक्षकारानी आपसात अशा रीतीने कबूल केलेली वाजवी किंमत ही, उक्त पोट-कलमाच्या कारणासाठी न्यायाधिकरणाने ठरविलेली वाजवी किंमत असल्याचे समजण्यात आले पाहिजे * * * * *

तसेच, जर भूमिधारकाने धारण केलेली संपूर्ण जमीन न विकतां त्याने काही जमीन स्वतःजवळ ठेवली असेल तर, संरक्षित कुळाने किंवा यथास्थिति सामान्य कुळाने जमीन खरेदी केल्यानंतर भूमिधारकाजवळ राहणाऱ्या जमिनीची मर्यादा, मग अशी जमीन त्याने जातीने कसण्यासाठी ठेवली असो किंवा अन्यथा कसण्यासाठी ठेवली असो * * * मूलभूमिच्या क्षेत्राहून कमी असणार नाही :

आणखी असे की, संरक्षित कुळाचा किंवा यथास्थिति सामान्य कुळाचा हक्क हा, संरक्षित कुळाच्या किंवा यथास्थिति सामान्य कुळाच्या मालकीची कोणतीहि जमीन

१ हें कलम दिनांक १२ मार्च १९५६ चें "असाधारण राजपत्र", क्रमांक ४६, मध्ये प्रसिद्ध केलेला सन १९५६ चा अधिनियम क्रमांक ३ या अन्वये दाखल करण्यात आले.

२ हा मजकूर सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम १६ (१) अन्वये दाखल करण्यात आला.

३ हा कंस, आंकडे, शब्द व अक्षरे ही "(५), (६) व (८)," ह्या कंस, आंकडे, शब्द व अक्षराएवजी, सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम १६ (२) अन्वये दाखल करण्यात आली.

४ "(५), (६) व (८)" हे कंस, आंकडे व शब्द, सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, यांच्या कलम १६ (३) अन्वये गाळण्यात आले.

५ "संबंधित स्थानिक क्षेत्रासाठी ठरविलेल्या" हा मजकूर सन १९६० चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २८, याच्या कलम ८ (अ) अन्वये गाळण्यात आला व तो नेहमीच गाळण्यात आला होता असे समजले पाहिजे.

असल्यास, अशा जमिनीचा समावेश करून, * * * तीन कुटुंबांना धारण करता येईल इतक्या जमिनीपुरता मर्यादित असेल].

३८-ब. संरक्षित कुळांनै किंवा यथास्थिति सामान्य कुळांनै धारण केलेल्या संरक्षित जमिनीच्या बाबतीत कोणत्याहि मोबदल्याशिवाय जमिनीतील आपला हितसंबंध सोडून कुळाच्या देण्याचा जर संबंधित भूमिधारकाचा इरादा असेल तर, कलम ३८, पोट-कलम (७)चे किंवा यथा-उपबंध अशा प्रकरणास लागू होणार नाहीत आणि भूमिधारकास न्यायाधिकरणाकडे अर्ज स्थिति करण्याचा अधिकार आहे आणि त्यानंतर न्यायाधिकरणाने, अशा संरक्षित कुळांस सामान्य किंवा यथास्थिति सामान्य कुळांस कलम ३८, पोट-कलम (६) मध्ये तरतूद केलेल्या कुळाच्या फायद्यासाठी भूमिधारक मर्यादितप्रमाणपत्र दिले पाहिजे:

परंतु, संरक्षित कुळाचा किंवा यथास्थिति सामान्य कुळाचा हक्क आणि आपले हक्क प्रमाणपत्राची मंजूरी ही, संरक्षित कुळाच्या किंवा यथास्थिति सामान्य कुळाच्या सोडून देण्यास तयार मालकीची कोणतीहि जमीन असल्यास, अशा जमिनीचा समावेश करून, * * * तीन असेल कुटुंबांना धारण करता येईल इतक्या जमिनीपर्यंत मर्यादित असेल आणि अशा मर्यादेतून त्याबाबतीत अधिक असलेली कोणतीहि जमीन ही, उक्त संरक्षित कुळाच्या किंवा यथास्थिति कार्यरीति. सामान्य कुळाच्या हक्कांतून मुक्त होऊन सरकारकडे निहित होईल] :

तसेच, जर भूमिधारकाने धारण केलेली संपूर्ण जमीन न सोडतां त्याने कांहीं जमीन स्वतःकडे ठेवून घेतली असेल तर, अशा रीतीने जमीन सोडून दिल्यानंतर त्याजकड राहणाऱ्या जमिनीची मर्यादा ही, सग ती त्याने जातीने करण्यासाठी ठेवली असो किंवा अन्यथा कसण्यासाठी ठेवली असो—* * * सल भूमिच्या क्षेत्रांतून कमी असणार नाही.

* ३८-क.

*

*

*

*

३८-ड. (१) संरक्षित कुळांनै किंवा यथास्थिति सामान्य कुळांनै धारण संरक्षित केलेली जमीन कोणत्याहि वेळी विकण्याचा भूमिधारकाचा इरादा असेल तर, भूमिधार-कुळास कानें, अशा संरक्षित कुळास किंवा यथास्थिति सामान्य कुळास आपल्या इराद्याची किंवा लेखी नोटीस दिली पाहिजे आणि जमीन विकण्यास तयार असल्याचें त्यास सांगितले यथास्थिति पाहिजे. संरक्षित कुळाचा किंवा यथास्थिति सामान्य कुळाचा अशी जमीन खरेदी सामान्य करण्याचा इरादा असल्यास अशा बाबतीत, त्याने, अशी नोटीस मिळाल्याच्या तारखेपासून कुळास

१ "संबंधित स्थानिक क्षेत्रातील" हा मजकूर सन १९६० चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २८, कलम ८ (ब) अन्वये वगळण्यांत आला.

२ हा मजकूर दिनांक १२ मार्च १९५६ चें "असाधारण राजपत्र", क्रमांक ४६, मध्ये प्रसिद्ध केलेला सन १९५६ चा अधिनियम क्रमांक ३ अन्वये दाखल करण्यांत आला.

३ हे शब्द, सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम १७ अन्वये दाखल करण्यांत आले.

४ कलम ३८-क हें सन १९५९ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम २ अन्वये माळण्यांत आले.

५ दिनांक ३० जून १९५१ चें "असाधारण राजपत्र", क्रमांक ३२ मध्ये प्रसिद्ध केलेला सन १९५१ चा अधिनियम क्रमांक २३ अन्वये हे कलम जादा दाखल करण्यांत आले.

जमीन विकण्याचा भाहिजे. संरक्षित कुळांनं किंवा यथास्थिति सामान्य कुळांनं जमिनीबद्दल द्यावयाच्य वाजवी किमतीबद्दल जर कोणताहि वाद असेल तर कलम ३८ ची पोट-कलमें (३) काचा इरादा असेल [[८] चें उपबंध, आवश्यक त्या फेरफारांसहित लागू होतील.]

त्याबाबतींत कार्यरीति. [(२)] जर, संरक्षित कुळांनं किंवा यथास्थिति सामान्य कुळांनं पोट-कलम (१) अन्वये भूमिधारकाने त्यास दिलेल्या नोटीशीस अनुसरून, खरेदीचा हक्क बजावला नाही तर, संरक्षित कूळ किंवा यथास्थिति सामान्य कूळ अशी जमीन खरेदी करण्याच्या हक्कास मुकेल आणि भूमिधारकास अशी जमीन इतर कोणत्याहि इसमास विकण्याचा हक्क असेल. दुसऱ्या इसमानें अशी खरेदी केल्यानंतर, संरक्षित कूळ किंवा यथास्थिति सामान्य कूळ कलम ४१ मध्ये ज्या हक्कांची तरतूद करण्यांत आली असेल ते खेरीजकरून अशा जमिनीवरील सर्व हक्कांस मुकेल.

संरक्षित कुळांनी धारण केलेल्या जमिनीची मालकी अधिसूचित तारखेपासून त्यांच्याकडे हस्तांतरित झाली आहे असे समजणें. [३८ ई. (१) हा विभाग किंवा त्या त्या वेळीं अंमलांत असलेला कोणताहि विधि किंवा कोणतीहि रूढि, वहिवाट, हुकमनामा, करार किंवा अधिकारपत्र यांत एतद् विरुद्ध कांहीहि असलें तरी, सरकारला [राजपत्रांत] अधिसूचना प्रसिद्ध करून, कोणत्याहि क्षेत्राच्या बाबतींत व तींत निर्दिष्ट करण्यांत येईल अशा तारखेपासून संरक्षित कुळांनी धारण केलेल्या ज्या जमिनी या विभागाच्या कोणत्याहि प्रबंधान्वये अशा क्षेत्रांतील त्यांच्या भूमिधारकांकडून खरेदी करण्याचा त्यांना हक्क आहे अशा सर्व जमिनीची मालकी * * * * * त्या धारण करणाऱ्या संरक्षित कुळांकडे हस्तांतरित झाली आहे व त्यांच्याकडे निहित झाली असेल आणि अशा तारखेपासून अशी संरक्षित कुळां अशा जमिनींचे पूर्ण मालक आहेत असें समजले पाहिजे असें जाहीर करण्याचा अधिकार आहे :

[परंतु, ह्या पोट-कलमान्वयेचें हस्तांतरण, कलम ३८, पोट-कलम (७) यांत निर्दिष्ट केलेल्या शर्ती (अ) व (ब) यांस संरक्षित कुळांनं जमीन खरेदी केल्यानंतर, मग ती जातीनें कसण्यासाठी किंवा इतर रीतीनें कसण्यासाठी खरेदी केलेली असो, भूमिधारकाकडे राहिलेल्या जमिनीचें क्षेत्र * * * एका कुटुंबास धारण करतां येईल इतक्या क्षेत्राच्या दुप्पट क्षेत्राहून कमी असतां कामा नये या आणखी शर्तीस अधीन असेल.

तसेंच, जेव्हां अशा कोणत्याहि जमिनीच्या संबंधांत अशा रीतीनें अधिसूचित केलेल्या तारखेस कलम १९, १९-अ किंवा ३२ अन्वये कोणतेहि कामकाज अनिर्णित असेल, तेव्हां

१ हा मजकूर दिनांक ४ फेब्रुवारी १९५४ चें "असाधारण राजपत्र", क्रमांक २९, मध्य प्रसिद्ध केलेला सन १९५४ चा अधिनियम क्रमांक ३, अन्वये जादा दाखल करण्यांत आला.

२ हे शब्द, सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम १७ अन्वये दाखल करण्यांत आले.

३ हा शब्द "जरिदांत" या शब्दाऐवजीं मुंबई (हैदराबाद प्रदेश) विधि अनुकूलन (राज्य व समवर्ती विषय) आदेश, १९५६ अन्वये दाखल केला.

४ "अधिनियमाचें कलम ३८, पोट-कलम (७) याच्या उपबंधास अधीन राहून" हा मजकूर सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम १८ (१) अन्वये गाळण्यांत आला व परंतुकें दाखल करण्यांत आली.

५ "संबंधित स्थानिक क्षेत्रासाठीं ठरविलेल्या" हा मजकूर सन १९६० चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २८, कलम ८(अ) अन्वये वगळण्यांत आला व तो नेहमीच वगळण्यांत आला होता असें समजले पाहिजे.

अशा जमिनीच्या मालकीहक्काचें हस्तांतरण ज्या तारखेस असें कामकाज अखेरचें निकालांत काढण्यांत येईल त्या तारखेस अंमलांत येईल आणि अशा कामकाजांतील निर्णयाप्रमाणें जमीन कुळाच्या कबजांत राहिल.]

१ स्पष्टीकरण.—कलम ३२ मध्ये तरतूद करण्यांत आलेल्या रीतीव्यतिरिक्त व तदन्वये देण्यांत आलेल्या तहसीलदाराच्या आदेशाव्यतिरिक्त इतर रीतीने एखाद्या संरक्षित कुळाकडून जमिनीचा कबजा काढून घेण्यांत आल्यामुळे याअन्वये काढण्यांत आलेल्या अधिसूचनेच्या तारखेस ती जमीन त्याच्या कबजांत नसली तरीहि, या पोट-कलमाच्या कारणांकरितां असें संरक्षित कूळ हें, कोणत्याहि न्यायालयाचें निकालपत्र, हुकूमनामा, किंवा आदेश यांत किंवा महसूल मंडळाचा किंवा महसूल न्यायाधिकरणाचा किंवा इतर प्राधिकार्याचा आदेश यांत कांहीहि असलें तरी अशा अधिसूचनेच्या तारखेस ती जमीन धारण करित असल्याचे समजण्यांत येईल आणि तदनुसार, उक्त कलम ३२ मध्ये कांहीहि असलें तरीहि, तहसीलदारानें, संरक्षित कुळानें अर्ज केल्यानंतर किंवा स्वतः होऊन संक्षिप्त चौकशी केली पाहिजे, आणि भूमिधारकाच्या किंवा त्याच्यातर्फे किंवा त्याच्या वतीनें हक्क सांगणाऱ्या त्या क्षेत्रांतील कोणत्याहि इसमाच्या कबजांत असलेली अशी जमीन, यथास्थिति, अशा भूमिधारकाच्या किंवा अशा इसमाच्या कबजांतून काढून घेण्यांत येईल आणि संरक्षित कुळास परत देण्यांत येईल असा निदेश दिला पाहिजे आणि जणू संरक्षित कुळानें अशा अधिसूचनेच्या तारखेस ती जमीन धारण केली होती असें समजून या कलमाचे उपबंध त्या जमिनीस प्रत्येक बाबतीत लागू होतील. मात्र, असे उपबंध, या कलमाच्या पोट-कलम (३) मधील, “पोट-कलम (१) खालील अधिसूचनेंत निर्दिष्ट केलेल्या तारखेपासून ९० दिवसांच्या आंत” या शब्दां-ऐवजी, “पोट-कलम (१) च्या स्पष्टीकरणान्वये कबजा परत देण्याच्या तारखेपासून ९० दिवसांच्या आंत” हे शब्द दाखल केले आहेत असें समजून लागू करण्यांत येतील.]

(२) न्यायाधिकरणानें अशा प्रत्येक संरक्षित कुळास, त्यास मालक म्हणून जाहीर करणारे, विहित केलेल्या नमुन्यांतील, प्रमाणपत्र दिलें पाहिजे आणि त्याचबरोबर असें प्रमाणपत्र दिल्याची नोटीस भूमिधारकास दिली पाहिजे. असें प्रमाणपत्र हें, प्रमाण-पत्राच्या तारखेपासून संरक्षित कूळ जमिनीचा मालक झालें असल्याबद्दल, भूमिधारक आणि तीत कोणताहि हितसंबंध असलेले इतर सर्व इसम याविषय, निर्णायक पुरावा म्हणून असेल :

परंतु, संरक्षित कुळानें धारण केलेली जमीन “इनाम” असेल तेव्हां न्यायाधिकरणानें, सरकारची आगाऊ मंजूरी घेतल्याशिवाय, असें प्रमाणपत्र देतां कामा नये.

(३) पोट-कलम (१) अन्वये काढलेल्या अधिसूचनेंत निर्दिष्ट केलेल्या तारखेपासून ९० दिवसांच्या आंत, अशा अधिसूचनेंत निर्दिष्ट केलेल्या क्षेत्रांत असलेल्या जमिनीच्या प्रत्येक भूमिधारकानें, पोट-कलम (१) अन्वये ज्या जमिनीची मालकी संरक्षित कुळाकडे हस्तांतरित करण्यांत आली आहे अशा जमिनीतील त्याच्या हितसंबंधांची वाजवी किंमत ठरविण्यासाठी न्यायाधिकरणाकडे अर्ज केला पाहिजे, आणि जर भूमिधारकानें, अशा मुदतीत अशा रीतीने अर्ज दाखल केला नसेल परंतु पोट-कलम (२) अन्वये प्रमाणपत्र देण्यांत आले असेल तर, न्यायाधिकरणास स्वतः होऊन अशी किंमत ठरविण्याच्या

१ हें स्पष्टीकरण सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ४५, याच्या कलम ७ अन्वये दाखल करण्यांत आले.

२ “आणि त्यानंतर” ह्या शब्दांऐवजी हा मजकूर सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, यांच्या कलम १८ (२) अन्वये दाखल करण्यांत आला आणि तो, हैदराबाद कुळवहिनाट व शेतजमीन (सुधारणा) अधिनियम, १९५४ च्या आरंभापासून दाखल करण्यांत आला आहे असें समजलें पाहिजे.

कांमास लागतां येईल व त्यानंतर] कलम ३८, पोट-कलम ४ ते १ [(९)] चे सर्व उपबंध, आवश्यक त्या फेरफारांसह, अशा अर्जास लागू होतील :

परंतु, जर संरक्षित कूळ कोणत्याहि हप्त्याच्या बाबतीत कसूर करील तर सरकारने जमीन महसुलाची थकबाकी असल्याप्रमाणे तो वसूल केला पाहिजे व भूमिधारकास दिला पाहिजे :

तसेंच, भूमिधारकास देणे असलेली संपूर्ण किंमत किंवा तिचा कोणताहि भाग जमीन महसुलाची थकबाकी असल्याप्रमाणे वसूल करता येत नसेल तर, असे हस्तांतरण अंमलांत येणार नाही आणि संरक्षित कुळांने किंमत म्हणून कोणतीहि रक्कम पूर्वीच दिली असल्यास अशी रक्कम, दरसाल दर शेंकडा ३ या दराने व्याजासह त्यास परत दिली पाहिजे. तसेंच त्याने कोणताहि जमीन महसूल दिला असल्यास, उक्त मुदतीचा खंड त्यामधून वजा केल्यानंतर, अशा जमीन महसूल त्यास परत दिला पाहिजे.

कलम ३७-अ
अन्वये
संरक्षित
कुळे म्हणून
समजल्या
जाणाऱ्या
कुळांकडे
जमिनीची
मालकी
हस्तांतरित
करणे.

१ ३८-फ. (१) हा विभाग किंवा विभाग ४-ब यांत किंवा त्या त्या वेळीं अंमलांत असलेला कोणताहि विधि किंवा कोणतीहि रूढि, वहिवाट, हुकूमनामा, करार किंवा अधिकारपत्र यांत एतद्विरुद्ध कांहीहि असले तरी, राज्य सरकारला, हैदराबाद कुळवहिवाट व शेतजमीन (सुधारणा) अधिनियम, १९५७ च्या प्रारंभानंतर कोणत्याहि वेळीं, राजपत्रांतील अधिसूचनेद्वारे, कोणत्याहि क्षेत्राच्या बाबतीत व अशा अधिसूचनेत निर्दिष्ट करण्यांत येईल अशा तारखेपासून असे घोषित करण्याचा अधिकार आहे की, कलम ३७-अ अन्वये संरक्षित कुळे म्हणून समजल्या जाणाऱ्या सर्व कुळांनी धारण केलेल्या ज्या जमिनी या विभागाच्या उपबंधांपैकी कोणत्याहि उपबंधान्वये अशा क्षेत्रांतील त्यांच्या भूमिधारकांकडून खरेदी करण्याचा त्यांना हक्क आहे अशा सर्व जमिनीची मालकी ही अशा संरक्षित कुळांकडे हस्तांतरित झालेली आहे असे समजले पाहिजे आणि अशा तारखेपासून अशी सर्व संरक्षित कुळे अशा जमिनीचे संपूर्ण मालक आहेत असे समजले पाहिजे.

(२) कलम ३८-इ चे उपबंध आवश्यक त्या फेरफारांसह पोट-कलम (१) अन्वये संरक्षित कुळांकडे जमिनीची मालकी हस्तांतरित करण्यास लागू होतील.

अधिसूचित
तारखेपासून
कुळांकडे
जमिनीची
मालकी हस्तां-
तरित करणे.

३८-ग. (१) हा विभाग किंवा विभाग ४-ब यांत किंवा त्या त्या वेळीं अंमलांत असलेला कोणताहि विधि किंवा कोणतीहि रूढि, वहिवाट, हुकूमनामा, करार किंवा अधिकारपत्र यांत एतद्विरुद्ध कांहीहि असले तरी, राज्य सरकारला, हैदराबाद कुळवहिवाट व शेतजमीन (सुधारणा) अधिनियम, १९५७ च्या प्रारंभापासून तीन वर्षांची मुदत संपल्यानंतर कोणत्याहि वेळीं, राजपत्रांतील अधिसूचनेद्वारे, कोणत्याहि क्षेत्राच्या बाबतीत व अशा अधिसूचनेत निर्दिष्ट करण्यांत येईल अशा तारखेपासून असे घोषित करण्याचा अधिकार आहे की, सामान्य कुळांनी धारण केलेल्या ज्या जमिनी या विभागाच्या उपबंधांपैकी कोणत्याहि उपबंधान्वये अशा क्षेत्रांतील त्यांच्या भूमिधारकांकडून खरेदी करण्याचा त्यांना हक्क आहे अशा सर्व जमिनीची मालकी, अशा कुळांकडे हस्तांतरित करण्यांत आली आहे व त्यांच्याकडे निहित झाली असेल असे समजले पाहिजे आणि अशा तारखेपासून अशीं कुळे त्या जमिनीचे पूर्ण मालक आहेत असे समजले पाहिजे :

परंतु, असे कोणतेहि कूळ अशा तारखेला पुढील वर्गातील इसम असेल, म्हणजे,—

(अ) अवयस्क ;

(ब) विधवा ;

१ हा कंस व आंकडा सन १९५८ चा सुबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम १८ (३) अन्वये " (८) " या कंस आणि आंकडाएवजीं दाखल करण्यांत आला.

२ कलम ३८-फ, ३८-ग व ३८-ह हीं सन १९५८ चा सुबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम १९ अन्वये दाखल करण्यांत आलीं.

(क) भारतातील नौदल, लष्कर किंवा विमान यांत नोकरी करणारा इसम ; किंवा

(ड) कोणतीही शारीरिक किंवा मानसिक दौर्बल्य जडलेला इसम, असेल तर, त्या जमिनीची मालकी,—

(१) (अ) वर्गाचे कूळ वयांत आल्याच्या तारखेपासून, (क) वर्गाचे कूळ ज्या तारखेस अशा दलांत नोकरी करण्याचे बंद करील त्या तारखेपासून, (ड) वर्गाच्या कुळाचे असे दौर्बल्य ज्या तारखेस नाहीसे होईल त्या तारखेपासून एक वर्षानंतर कुळाकडे हस्तांतरित झाली आहे, असे समजले पाहिजे; आणि

(२) विधवा स्त्रीच्या बाबतीत ज्या तारखेस अशा स्त्रीचा जमिनीतील हितसंबंध नष्ट होईल त्या तारखेपासून एक वर्षानंतर तिच्या उत्तरस्वत्वाधिकाऱ्याकडे हस्तांतरित झाली आहे, असे समजले पाहिजे.

(२) कलम ३८-इ चे उपबंध आवश्यक त्या फेरफारांसह पोट-कलम (१) अन्वये सामान्य कुळाकडे जमिनीची मालकी हस्तांतरित करण्यास लागू होतील.

३८-ह. ^१ [(१) कलम ३८-ग अन्वये कोणत्याही क्षेत्राबाबत अधिसूचित केलेल्या अधिसूचित तारखेनंतर अशा क्षेत्रांत ^२ [(भारतातील नौदलांत, लष्करांत किंवा विमानदलांत नोकरी तारखेनंतर करणारा इसम नसेल अशा) भूमिधारकाने] निर्माण केलेल्या कुळबहिवाटीच्या बाबतीत, निर्माण अशा कुळबहिवाटीखाली जमीन धारण करणाऱ्या प्रत्येक कुळास कुळबहिवाट सुरू केलेल्या कुळ-झाल्यापासून एक वर्षाच्या आंत अशा जमिनीवैकी, कलम ३८ अन्वये जितकी जमीन बहिवाटी-खरेदी करण्याचा त्यास हक्क असेल, तितकी जमीन खरेदी करण्याचा हक्क असेल खाली जमीन आणि कलम ३८ चे उपबंध आवश्यक त्या फेरफारांसह अशा खरेदीस लागू धारण करणाऱ्या कुळाचा जमीन खरेदी

^३ [(२) भारतातील नौदलांत, लष्करांत किंवा विमानदलांत नोकरी करणाऱ्या करणाऱ्या इसमाने पोट-कलम (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या तारखेनंतर निर्माण केलेल्या कुळ-बहिवाटीच्या बाबतीत, त्याने कलम ४४ मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या रीतीने व मर्यादितपणे कुळबहिवाट रद्द करणे हे विधीसंमत असेल, आणि कोणतीही कबुलायत किंवा बहिवाट यांत एतद्विरुद्ध कांहीही असले तरी, त्याचे जे कूळ जातीने जमीन कशीत असेल त्या कुळास, उपरोक्त मुदत संपल्यापासून एक वर्षाचे आंत, अशा कुळाने धारण केलेली जमीन, कलम ३८ अन्वये त्यास धारण करता येईल इतक्या क्षेत्रातकी होण्यास, जितकी जमीन किंवा तिचा जितका भाग आवश्यक असेल तितकी जमीन किंवा तितका भाग खरेदी करण्याचा त्यास अधिकार असेल, आणि त्यानंतर कलम ४४ व ३८ चे उपबंध जेथवर ते लागू करता येतील तेथवर अशा रीतीने कुळबहिवाट रद्द करण्यास व अशा रीतीने जमीन खरेदी करण्यास लागू होतील.]

१ कलम ३८-ह यास सन १९६० चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २८, याच्या कलम ९(अ) अन्वये त्या कलमाचे पोट-कलम (१) असा नवीन क्रमांक देण्यांत आला.

२ हा मजकूर सन १९६० चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २८, कलम ९ (अ) अन्वये दाखल केला.

३ पोट-कलम (२) हे सन १९६० चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २८, याच्या कलम ९(ब) अन्वये जादा दाखल केले.

संरक्षित
कुळांचा
किंवा
यथास्थिति
सामान्य
कुळांचा
जमिनीची
अदलाबदल
करण्याचा
हक्क.

३९. (१) ह्या अधिनियमांत किंवा इतर कोणत्याहि विधींत आणि कोणतीहि कबुलायत किंवा वहिवाट यांत कांहीही असले तरी, संरक्षित कुळें [किंवा यथास्थिति सामान्य कुळें] म्हणून जमीन धारण करणाऱ्या एकाच गांवातील सर्व किंवा कोणत्याहि इसमांस, संरक्षित कुळें [किंवा यथास्थिति सामान्य कुळें] म्हणून त्यांनी धारण केलेल्या जमिनीच्या संबंधातील त्यांच्या कुळवहिवाटीची अदलाबदल करण्यासाठी कबुलायत करण्याचा व विहित केलेल्या नमुन्यांत तहसीलदाराकडे अर्ज करण्याचा अधिकार आहे.

(२) असा अर्ज मिळाल्यावर, तहसीलदारास, संबंधित भूमिधारकांस नोटीस दिल्या- नंतर आणि चौकशी केल्यानंतर विहित करण्यांत येतील अशा शर्तीवर व अटींवर अशी अदलाबदल मंजूर करण्याचा अधिकार आहे. तसेंच, त्यास विहित केलेल्या नमुन्या- प्रमाणे अर्जदारास प्रमाणपत्र देण्याचा अधिकार आहे.

(३) अशा रीतीने दिलेली प्रमाणपत्रे हीं, भूमिधारक व अदलाबदल करण्यांत आलेल्या जमिनीत हितसंबंध असलेले सर्व इसम यांजविरुद्ध अशी अदलाबदल करण्यांत आली याबद्दलचा निर्णायक पुरावा असतील.

(४) संरक्षित कुळांपैकी [किंवा यथास्थिति सामान्य कुळांपैकी] प्रत्येक संरक्षित कुळानें किंवा सामान्य कुळानें अशा अदलाबदलीचा परिणाम म्हणून त्यास मिळालेली जमीन, अशी अदलाबदल करण्याच्या निकटपूर्वी मूळ कुळाने उक्त जमीन ज्या अटींवर व शर्तींवर धारण केली होती त्याच अटींवर व शर्तींवर, परंतु तहसीलदाराने जे फेरफार मंजूर केले असतील त्यांस अधीन राहून धारण केली पाहिजे.

[(५) या कलमाच्या मागील उपबंधातील कोणत्याहि गोष्टीमुळे संरक्षित कुळ व सामान्य कुळ यांच्यांत कुळवहिवाटीची अदलाबदल करण्यास अधिकार मिळतो असे समजतां कामा नये.]

कुळांचें हक्क
वंशपरंपरेनें
प्राप्त होण्या-
जोगे असणें.

[४०.] (१) कूळ सरण पावेल तेव्हां, अशा कुळानें त्याच्या मृत्यूच्या वेळीं ज्या अटींवर व शर्तींवर कुळवहिवाट धारण केली होती त्याच अटींवर व शर्तींवर, भूमिधार- काने अशी कुळवहिवाट,—

(अ) जर असें कूळ अविभक्त हिंदु कुटुंबांतील इसम असेल तर, उक्त कुटुंबांतील ह्यात इसमांकडे, आणि

(ब) जर असें कूळ अविभक्त हिंदु कुटुंबांतील इसम नसेल तर, त्याच्या वारसांकडे, चालू ठेवली आहे असें समजलें पाहिजे.

(२) पोट-कलम (१) अन्वये ज्या ह्यात इसमांकडे किंवा यथास्थिति ज्या वारसांकडे कुळवहिवाट चालू ठेवण्यांत आली असेल त्या इसमांस किंवा वारसांस, पट्ट्याने दिलेल्या जमिनीची पुढील शर्तींस अधीन राहून विभागणी करण्याचा आणि पोट-विभागणी करण्याचा हक्क असेल :—

(अ) प्रत्येक हिस्सेदारानें आपला हिस्सा स्वतंत्र कूळ म्हणून धारण केला पाहिजे,

१ हे शब्द सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम २० (१) अन्वये दाखल करण्यांत आले.

२ हे पोट-कलम सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम २० (२) अन्वये दाखल करण्यांत आले.

३ मूळ कलमांऐवजी हे कलम सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम २१ अन्वये दाखल करण्यांत आले.

(ब) पट्ट्याने दिलेल्या जमिनीच्या संबंधांत देण्याजोग्या खंडाची हिस्सेदारांमध्ये त्यांना नेमून देण्यांत आलेल्या हिश्यानुसार विभागणी केली पाहिजे,

(क) प्रत्येक हिस्सेदारांस नेमून दिलेले क्षेत्र, राज्य सरकार, जमिनीची उत्पादन-क्षमता व जमिनीचा शेतीसाठी पूर्णतः व कार्यक्षम रीतीने उपयोग होण्यासंबंधीची इतर परिस्थिती लक्षांत घेऊन सामान्य किंवा विशेष आदेशाद्वारे या संबंधांत निर्दिष्ट करील अशा घटकांपेक्षां (युनिट) कमी असतां कामा नये,

(ड) जर असे क्षेत्र कडिका (क) मध्ये उल्लेख केलेल्या घटकाहून कमी असेल तर, हिस्सेदारांना उत्पन्न संयुक्तपणे उपभोगण्याचा हक्क असेल, परंतु जमिनीची मोजूनमापून विभागणी करता कामा नये,

(इ) हिस्सेदारांनी द्यावयाच्या खंडाच्या वांटणीसंबंधी कोणताहि प्रश्न उद्भवल्यास, त्याचा तहसीलदाराने निर्णय केला पाहिजे व तहसिलदाराचा निर्णय अखेरचा असेल].

४१. (१) संरक्षित कुळाने ^१ किंवा यथास्थिति सामान्य कुळाने धारण केलेल्या संरक्षित जमिनीवर अशा संरक्षित कुळाने ^१ किंवा यथास्थिति सामान्य कुळाने सुधारणा केली कुळाने असेल तर, ह्या अधिनियमाच्या उपबंधान्वये त्याची कुळवहिवाट रद्द झाल्यास, त्यास ^१ किंवा अशा सुधारणेबद्दल नुकसानभरपाई मिळण्याचा हक्क असेल. विहित केलेल्या नमुन्यांत यथास्थिति कुळाने अर्ज केल्यावर न्यायाधिकरणाने पोट-कलम (२) च्या उपबंधानुसार अशा सामान्य नुकसानभरपाईची रक्कम ठरविली पाहिजे.

(२) न्यायाधिकरणाने ठरवलेली नुकसानभरपाईची रक्कम ही कुळवहिवाट सुधारणां-रद्द करण्याच्या वेळी सुधारणेची अंदाजलेली किंमत असेल. अशा किंमतीचा अंदाज बद्दल नुकसान-करतांना पुढील गोष्टी विचारांत घेतल्या पाहिजेत :—

(अ) अशा सुधारणेमुळे जितक्या रकमेने जमिनीची किंमत वाढली असेल ती रक्कम ;

(ब) सुधारणेची सध्याची स्थिति व तिच्यापासून होणारे फायदे ज्या मुदतीपर्यंत टिकण्याचा संभव आहे ती मुदत ;

(क) सुधारणा करण्यासाठी कुळाने पुरविलेली मजुरी व पुरविलेले किंवा खर्च केलेले भांडवल ; आणि

(ड) सुधारणेबद्दल भूमिधारकाने कुळाचा जो कोणताहि खंड कमी केला असेल तो किंवा त्यास खंडात जी कोणतीहि सुट दिली असेल ती किंवा त्यास जी इतर सवलत दिली असेल ती.

४२. संरक्षित कुळास ^१ किंवा यथास्थिति सामान्य कुळास त्याने संरक्षित कुळाचा शेत-कूळ ^१ किंवा यथास्थिति सामान्य कूळ म्हणून धारण केलेल्या जमिनीवर शेतघर घर बांध-बांधण्याचा हक्क असेल. प्याचा हक्क.

१ हे शब्द सन १९५८ चा सुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम २२ अन्वये दाखल करण्यांत आले.

कजासाठी तारण म्हणून संरक्षित कुळाने किंवा यथास्थिति सामान्य कुळाने किंवा गहाण ठेवणे किंवा त्यावर भार निर्माण करणे, हुकूमनामा किंवा करार यात एतद्विरुद्ध काहीही असले तरी संरक्षित कुळाने किंवा यथास्थिति सामान्य कुळाने किंवा गहाण ठेवणे किंवा त्यावर भार निर्माण करणे हे विधिसंमत असेल आणि असे कर्ज ज्या अटीवर मंजूर करण्यात आले असेल त्या अटीस अनुसरून अशा कर्जाची फेड करण्यांत त्याने कसूर केल्याचे बाबतीत सरकारला जी इतर कोणतीही उपाययोजना करता येणे शक्य असेल त्या उपाययोजनेस कोणताही बाध येऊ न देता, सरकारने जमिनीतील त्याचा हितसंबंध विकण्याची व्यवस्था करणे आणि अशा कर्जाच्या फेडीसाठी अशा (विक्रीच्या) उत्पन्नाचा विनियोग करणे हे विधिसंमत असेल.]

[विभाग ४-ब.

भूमिधारकांनी जातीने जमीन कसण्यासाठी कुळवहिवाट रद्द करणे.

जातीने जमीन कसण्यासाठी भूमिधारकांनी कुळवहिवाट रद्द करणे. ४४. (१) कलम ६ किंवा १९ मध्ये काहीही असले तरी, परंतु पोट-कलम (२) ते (७) च्या उपबंधास अधीन राहून, भूमिधारकास जातीने कसण्यासाठी जमिनीची खरोखरच आवश्यकता असेल तर त्यास, पोट-कलम (२) मध्ये तरतूद केल्याप्रमाणे कुळास नोटीस देऊन आणि कबजा मिळण्यासाठी अर्ज करून कोणत्याही जमिनीची कुळवहिवाट रद्द करण्याचा अधिकार आहे.

(२) पोट-कलम (१) अन्वये देणे आवश्यक असलेली नोटीस लेखी असेल व तीत ज्या कारणासाठी भूमिधारकास जमिनीची आवश्यकता असेल ते कारण नमूद केले पाहिजे व अशी नोटीस, पोट कलम (३) मध्ये अन्यथा जी तरतूद केली असेल ती खेरीज करून कुळावर दिनांक ३१ डिसेंबर १९५८ रोजी किंवा त्यापूर्वी बजाविली पाहिजे. त्याचवेळी अशा नोटीसीची एक प्रत तहसीलदाराकडे पाठविली पाहिजे. कलम ३२ अन्वये कबजा मिळण्यासाठी करावयाचा अर्ज तहसिलदाराकडे दिनांक ३१ मार्च १९५९ रोजी किंवा त्यापूर्वी केला पाहिजे.

(३) जेव्हा भूमिधारक पुढील वर्गातील इसम असेल, म्हणजे :—

(अ) अवयस्क,

(ब) विधवा,

(क) भारतातील नौदल, लष्कर किंवा विमानदल यांत नोकरी करणारा इसम, किंवा

(ड) कोणतेही शारीरिक किंवा मानसिक दौर्बल्य जडलेला इसम,

असेल तेव्हा, जर त्याने पोट-कलम (२) अन्वये आवश्यक असल्याप्रमाणे नोटीस दिली नसेल, व अर्ज केला नसेल तर व कूळ हे संरक्षित कूळ नसेल तर—

(अ) भूमिधारकास—

(१) वर्ग (अ) च्या बाबतीत तो वयांत आल्याच्या तारखेपासून एक वर्षाच्या मुदतीत,

१ हे शब्द सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम २२ अन्वये दाखल करण्यात आले.

२ दिनांक ४ फेब्रुवारी १९५४ चे "असाधारण राजपत्र", क्रमांक २९ मध्ये प्रसिद्ध केलेला सन १९५४ चा अधिनियम क्रमांक ३ अन्वये ही सुधारणा करण्यांत आली.

३ मूळ कलम ४४ ऐवजी हा विभाग सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, कलम २३ अन्वये दाखल करण्यात आला.

(२) वर्ग (क) च्या बाबतीत तो ज्या तारखेस अशा दलात नोकरी करण्याचे बंद करील त्या तारखेपासून एक वर्षाच्या मुदतीत,

(३) वर्ग (ड) च्या बाबतीत त्याचे असे शारीरिक किंवा मानसिक दौर्बल्य ज्या तारखेस नाहीसे होईल त्या तारखेपासून एक वर्षाच्या मुदतीत,— अशी नोटीस देता येईल, व असा अर्ज करता येईल; आणि

(ब) विधवा स्त्रीच्या बाबतीत ज्या तारखेस अशा स्त्रीचा जमिनीतील हितसंबंध नष्ट होईल त्या तारखेपासून एक वर्षाच्या मुदतीत तिच्या उत्तर स्वत्वाधिकार्यास अशी नोटीस देता येईल व असा अर्ज करता येईल :

परंतु, जेव्हा दोन किंवा अधिक संयुक्त धारकांनी जमीन धारण केली असेल तेव्हा अशा भूमिधारकांपैकी निदान एक ह्या पोट-कलमाच्या कंडिका (अ) ते (ड) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या वर्गातील नसेल तर ह्या पोट-कलमाचे उपबंध लागू होणार नाहीत.

(४) ज्या तारखेस नोटीस दिली असेल त्या तारखेस व ज्या तारखेस नोटीशीची मुदत संपते त्या तारखेस—

(अ) भूमिधारक हा भूमिधारक म्हणून किंवा कूळ म्हणून कोणतीही जमीन अगोदरच जातीने कसत नसेल तर त्यास पोटकलम (५) व (६) च्या उपबंधास अधीन राहून * * * एका कुटुंबास धारण करता येईल इतक्या जमिनीच्या तीनपट क्षेत्रांतक्या क्षेत्राचा कबजा घेण्याचा हक्क असेल.

(ब) भूमिधारक हा भूमिधारक म्हणून किंवा कूळ म्हणून कसत असलेली जमीन * * * एका कुटुंबास धारण करता येईल इतक्या जमिनीच्या तीन पटीहून कमी असेल तर त्यास पोट-कलम (५) व (६) च्या उपबंधास अधीन राहून त्याच्या कबजातील जमिनीचे क्षेत्र हें एका कुटुंबास धारण करता येईल इतक्या जमिनीच्या तीनपट होण्यासाठी पट्ट्याने दिलेल्या जमिनीपैकी जितकी जमीन पुरेशी असेल तितक्या जमिनीचा कबजा मिळण्याचा हक्क असेल.

(५) पोट-कलम (१) अन्वये कोणत्याही कुळाची कुळवहिवाट रद्द करण्याचा भूमिधारकाचा हक्क हा पुढील शर्तीस अधीन असेल :—

(अ) त्यास अशा जमिनीच्या लागवडीमुळे मिळणारे उत्पन्न त्याच्या उपजीविकेसाठी लागणाऱ्या उत्पन्नाचे मुख्य साधन नसेल तर एका कुटुंबास धारण करता येईल इतक्या जमिनीहून अधिक जमीन स्वतःकडे घेण्याचा हक्क असणार नाही.

(ब) भूमिधारकाच्या मालकीची जमीन, मग ती मालक या नात्याने असो किंवा कूळ या नात्याने असो, मूलभूमीहून अधिक होत नसेल तर त्यास त्याने पट्ट्याने दिलेल्या संबंध जमिनीची कुळ वहिवाट रद्द करण्याचा हक्क असेल.

(क) भूमिधारकाने धारण केलेली जमीन, मग ती मालक या नात्याने असो किंवा कूळ या नात्याने असो, मूलभूमीपेक्षा अधिक होईल तेव्हा त्यास, कुळास पट्ट्याने दिलेल्या क्षेत्रापैकी फक्त इतकेच क्षेत्र स्वतःकडे घेण्याचा हक्क असेल की, अशा रीतीने कुळवहिवाट रद्द करण्यांत आल्यानंतर, कुळाकडे, एकतर त्याच्या मालकीची जमीन

१ “संबंधित स्थानिक क्षेत्रासाठी ठरविलेल्या” हे शब्द सन् १९६० चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २८, कलम ८ (अ) अन्वये गाळण्यांत आले व ते नेहमीच गाळण्यांत आले होते असे समजले पाहिजे.”

किंवा कूळ म्हणून त्याने धारण केलेली जमीन मिळून मूलभूमीइतके क्षेत्र राहिल किंवा जर अशा रीतीने कुळाकडे राहिलेले क्षेत्र मूलभूमीपेक्षा कमी असेल तर कुळास पट्ट्याने दिलेल्या जमिनीच्या निम्न्याइतके क्षेत्र राहिल.

(६) या कलमातील कोणत्याहि मजकुरामुळे, जें कुळ एखाद्या सहकारी कृषि-संस्थेचा त्या त्या वेळी सदस्य असेल त्याची कुळ वहिवाट रद्द करण्याचा भूमिधारकास अधिकार असणार नाही.

[(६-अ) ज्या भूमिधारकाने तो यथास्थित नोंदलांत, लष्करांत किंवा विमानदलांत नोकरी करण्याचे बंद झाल्यावर. पोट-कलम (३) मध्ये तरतूद केल्याप्रमाणे जमिनीचा कबजा मिळण्यासाठी अर्ज केला असेल त्या भूमिधारकास पोट-कलम (५) व पोट-कलम (६) चे उपबंध लागू असणार नाहीत].

(७) या कलमान्वये कुळवहिवाट रद्द करण्यांत आल्यानंतर कुळाकडे राहिलेल्या कोणत्याहि जमिनीबाबतची कुळवहिवाट भूमिधारकास ती जमीन जातीने कसण्यासाठी खरोखर आवश्यक आहे या कारणावरून त्यानंतर पुन्हा केव्हांहि रद्द केली जाण्यास पात्र असणार नाही ; आणि हैदराबाद कुळवहिवाट व शेतजमीन (सुधारणा) अधिनियम, १९५७ च्या प्रारंभापूर्वी अंमलांत असलेले अधिनियमाचे कलम ४४, पोट-कलम (५) अन्वये कुळवहिवाट रद्द करण्यासंबंधीहि हा उपबंध लागू असेल.

(८) या कलमान्वये कुळवहिवाट रद्द केल्यामुळे, पट्ट्याने दिलेल्या जमिनीचा कोणताहि भाग कुळाकडे राहात असेल तर, कुळाकडे राहिलेल्या जमिनीच्या क्षेत्राच्या प्रमाणांत विहित केलेल्या रीतीने कुळाकडे राहिलेल्या जमिनीच्या खंडाची विभागणी केली पाहिजे.

(९) भूमिधारकाने जातीने कसण्यासाठी त्यास जमीन आवश्यक आहे या मुद्यावर कोणत्याहि जमिनीची कुळवहिवाट रद्द करण्यासाठी दाखल केलेले आणि हैदराबाद कुळवहिवाट व शेतजमीन (सुधारणा) अधिनियम, १९५७ ज्या तारखेस अंमलांत येईल त्या तारखेस अतिशय असेल तो कोणतेहि कामकाज हे ह्या कलमान्वये कुळवहिवाट रद्द करण्यासाठीचे कामकाज आहे समजले पाहिजे आणि ह्या कलमाचे उपबंध अशा कामकाजास लागू असतील.

(१०) राज्य सरकारने नियमाद्वारे पुढील गोष्टींसाठी तरतूद केली पाहिजे :—

- (१) पोट-कलम (२) अन्वये जमिनीचा कबजा मिळविण्यासाठी केलेल्या अर्जासंबंधीची चौकशी करण्याची रीत ;
- (२) कबजा घेण्यासाठी जमिनीची निवड करणे ;
- (३) भूमिधारकास किंवा कुळास शक्य असेल तेथवर सलग जमिनी मिळवून देण्यासाठी तुकड्यांची अदलाबदल व त्यांचे एकत्रीकरण ;
- (४) कुळवहिवाट ज्यावेळी रद्द होईल ती वेळ ; आणि
- (५) ह्या कलमाचे उपबंध अंमलांत आणण्यासाठी आवश्यक वाटेल अशी इतर कोणतीहि बाब.

कलम ४४ च्या उपबंधामुळे कुळाच्या जमीन खरेदी करण्याच्या हक्कास बाध न घेणे. ४४अ. (१) कलम ४४ मधील कोणत्याहि मजकुरामुळे कुळाने कूळ म्हणून धारण केलेली जमीन कलम ३८ अन्वये खरेदी करण्याच्या त्याच्या हक्कास बाध येतो असे समजता कामा नये ; परंतु, जेव्हां कुळ, कलम ३८, पोट-कलम (२) किंवा (२-अ) अन्वये अशा कोणत्याहि जमिनीच्या बाबतीत भूमिधारकाकडे प्रस्ताव करील तेव्हां, भूमिधारकास, असा प्रस्ताव मिळाल्याच्या तारखेपासून तीन महिन्यांच्या आंत, जातीने कसण्यासाठी जमीन

१ हे पोट-कलम, सन् १९६० चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २८, कलम १० अन्वये जादा दाखल करण्यांत आले.

निवडण्याचा व अशा जमिनीची कुळवहिवाट रद्द करण्याचा आपला इरादा असल्याची लेखी सूचना कुळास देण्याचा अधिकार आहे :

तसेच, कुळवहिवाट रद्द करण्याचा भूमिधारकाचा हक्क कलम ४४ च्या उप-बंधांना अधीन असेल.

(२) जमीन खरेदी करण्याच्या कुळाच्या हक्कापेक्षा त्या जमिनीची कुळवहिवाट रद्द करण्याच्या हक्कास प्राधान्य देण्याचा भूमिधारकास हक्क आहे किंवा कसे हे तहसिलदाराने ठरविले पाहिजे].

४५. (१) जर कलम ४४ किंवा कलम ४४ अ] अन्वये कुळवहिवाट रद्द भूमिधारकाने केल्यावर भूमिधारकाने :— एक वर्षाच्या आंत जमीन कसली नाही तर त्याने

(अ) ज्या तारखेस जमिनीचा कबजा घेतला त्या तारखेपासून एक वर्षाच्या आंत ती [जमीन जातीने कसली] नाही, किंवा

(ब) अशाप्रकारे [जमीन कसण्याचे] सुरू केल्यानंतर उक्त तारखेपासून दहा तिचा कबजा वर्षाच्या आंत कसण्याचे बंद करील तर त्याने ज्या कुळाची कुळवहिवाट रद्द केली परत देणे. त्या कुळास जमिनीचा कबजा ताबडतोब परत दिला पाहिजे ; मात्र त्याने कुळाकडून कुळवहिवाट रद्द होण्यापूर्वीच्याच असलेल्या अटीवर व शर्तीवर कुळवहिवाट स्वीकारण्या-संबंधीचा लेखी नकार मिळविला असेल किंवा त्याने अशा कुळास उक्त अटीवर व शर्तीवर जमिनीचा कबजा देण्याचे लेखी देऊं केले असेल व कुळाने असा प्रस्ताव मिळाल्यापासून तीन महिन्यांच्या आंत ती गोष्ट स्वीकारण्यांत कसूर केली असेल तर त्यास अशा जमिनीचा कबजा देणे भाग पडणार नाही :

[परंतु कुळवहिवाट स्वीकारण्यास कुळाने दिलेला नकार तहसिलदारापुढे व त्याची खात्री होईल अशा प्रकारे नोंदला पाहिजे.]

(२) पोट-कलम (१) अन्वये कुळाने जमिनीचा कबजा मिळवल्यानंतर, त्याने ह्या अधिनियमाच्या उपबंधास अधीन राहून, त्याची कुळवहिवाट रद्द होण्याच्या लगतपूर्वी ते अशी जमीन ज्या अटीवर व शर्तीवर धारण करित होते त्याच अटीवर व शर्तीवर ती धारण केली पाहिजे.

(३) पोट-कलम (१) यांत तरतूद केल्याप्रमाणे कुळास जमिनीचा कबजा परत देण्यात भूमिधारक कसूर करील तर, जमिनीतून काढून टाकल्यामुळे कुळाची जी नुकसानी झाली असेल तिच्याबद्दल तहसिलदाराकडून ठरविण्यांत येईल अशी नुकसानभरपाई कुळास देण्यास तो पात्र होईल.

स्पष्टीकरण.—या कलमाच्या कारणांकरिता * * * * कुळाच्या उल्लेखांत कलम ४० अन्वये [ज्याच्याकडे कुळवहिवाट चालू ठेवण्यांत आली असेल अशा कुळाच्या] वारसांच्या उल्लेखांचा समावेश असेल.

१ "४४" या आंकड्याऐवजी, हा मजकूर सन् १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, कलम २४ (१) अन्वये दाखल केला.

२ दिनांक ४ फेब्रुवारी १९५४ रोजीचे "असाधारण राजपत्र", क्रमांक २९, यांत प्रसिद्ध केलेला सन् १९५४ चा अधिनियम क्रमांक ३, अन्वये हा शब्द दाखल केला.

३ "संरक्षित" हा शब्द सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम २४ (२) अन्वये वगळण्यांत आला.

४ सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम २४ (३) अन्वये हा मजकूर "यांतील स्पष्टीकरणांत उल्लेख केलेल्या" या मजकुराऐवजी दाखल केला.

कबजा परत
मिळण्यासाठी
कुळाकडून
अर्ज.

४६. जर कोणत्याही वेळीं * कूळ तहसीलदाराकडे अर्ज करील व भूमिधारकाने कलम ४५ च्या उपबंधाचे वाजवी मुदतीत पालन करण्यांत कसूर केली आहे अशी तहसीलदाराची खात्री करून देईल तर, * कुळास तहसीलदाराच्या निदेशावरून जमिनीचा ताबडतोब कबजा मिळण्याचा हक्क असेल आणि त्यास जमिनीतून काढून टाकल्यामुळे व उक्त कलमान्वये आवश्यक असल्याप्रमाणे जमीन परत देण्यास किंवा तिचा कबजा देण्यांत भूमिधारकाने कसूर केल्यामुळे झालेल्या कोणत्याही नुकसानीवरून तहसीलदार जी नुकसानभरपाई देण्याचा निर्णय देईल ती नुकसानभरपाई मिळण्याचा हक्क असेल.

विभाग ५.

शेतजमिनीच्या हस्तांतरणावर निर्बंध.

शेतजमिनीचीं
सर्वे अन्य
संक्रामणे
आणि हस्तां-
तरणे यांस
मंजुरी व
मान्यता यांची
आवश्यकता.

४७. (१) त्या त्या वेळीं अंमलांत असलेल्या इतर कोणत्याही विधीत किंवा न्यायालयाच्या हुकूमनाम्यांत किंवा आदेशांत कांहीहि असले तरी शेतजमिनीचे कोणतेहि कायम अन्य संक्रामण व इतर कोणतेहि हस्तांतरण ते कलेक्टरच्या आगाऊ [मंजुरीने] केले नसेल तर, वैध असणार नाही :

[परंतु असे कायम अन्यसंक्रामण किंवा हस्तांतरण हैदराबाद कुळवहिवाट व शेतजमीन (सुधारणा) अधिनियम, १९५४ याच्या प्रारंभापूर्वी करण्यांत आले असेल आणि हस्तांतरित जमिनीचा कबजा विकत घेणाऱ्यास अशा प्रारंभापूर्वी दिला असेल आणि अशा प्रारंभानंतर एक वर्षाच्या आंत मंजुरीसाठी अर्ज करण्यांत आला असेल तर, असे शेतजमिनीचे कायम अन्यसंक्रामण किंवा इतर कोणतेहि हस्तांतरण वैध आहे असे जाहीर करण्याचा कलेक्टरास अधिकार आहे.]

(२) अशा आगाऊ मंजुरीसाठी करावयाचे अर्ज [विहित करण्यांत येईल अशा कार्यरीतीनुसार] केले पाहिजेत व निकालांत काढले पाहिजेत.

मंजुरी
देण्यावर
सामान्य
निर्बंध.

४८. (१) [कायमचे अन्यसंक्रामण व हस्तांतरण] यांच्या बाबतींत, कलेक्टरने त्यास पुढील कारणांकरितां मंजुरी [*] देता कामा नये—

(अ) दुसऱ्याच्या नावे करून देणारा किंवा हस्तांतरकर्ता याने अन्यसंक्रामणा-
नंतर किंवा हस्तांतरणानंतर धारण केलेल्या जमिनीचे क्षेत्र हें * * * कलम
४ अन्वये ठरविलेल्या [ ] कुटुंबास धारण करता येईल इतक्या जमिनी
पेक्षा कमी असेल तर [ ] :

१ "संरक्षित" हा शब्द सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम (२५) अन्वये वगळण्यांत आला.

२ हा शब्द सन १९५१ चा अधिनियम क्रमांक २३, अन्वये दाखल केला.

३ हा मजकूर तारीख ४ फेब्रुवारी १९५४ रोजीचे "असाधारण राजपत्र", क्रमांक २९, यांत प्रसिद्ध केलेला सन १९५४चा अधिनियम क्रमांक ३ अन्वये दाखल केला.

४ सन १९५१ चा अधिनियम क्रमांक २३, याअन्वये सुधारणा केली.

५ दिनांक १ मार्च १९५१ चे "असाधारण राजपत्र", क्रमांक १८, यांत प्रसिद्ध केलेला सन १९५१ चा अधिनियम क्रमांक १३, या अन्वये सुधारणा केली.

६ "संबंधित स्थानिक क्षेत्रासाठी" हें शब्द सन १९६० चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २८, कलम ८ (अ) अन्वये वगळण्यांत आले.

७ दिनांक १२ मार्च १९५६ चे "असाधारण राजपत्र", क्रमांक ४६, यांत प्रसिद्ध केलेला सन १९५६ चा अधिनियम क्रमांक ३, याअन्वये दाखल केला.

नाह
त्या
शेत
अर्ज
आ
आ

१
दिली
शेतज
आले

तार
अशा

तेव

१ [परंतु, दुसऱ्याच्या नांवें करून देणारा किंवा यथास्थिति हस्तांतरकर्ता हा शेतकरी नाही किंवा शेतकऱ्याची वृत्ती सोडून देण्याचा त्याचा इरादा आहे] १ [किंवा तो त्याच्या कबजांत असलेल्या सर्व जमिनीचें अन्यसंक्रामण करित आहे किंवा एखादा शेतकरी मूलभूमि राखून ठेवून योग्य व पुरेशा कारणांकरितां हस्तांतरण करित आहे] अशी उक्त अधिकाऱ्याची खात्री झाल्यास उक्त अधिकाऱ्यास या कंडिकेअन्वये आवश्यक असलेल्या गोष्टींचें पालन करणें आवश्यक नाही, असें ठरविण्याचा अधिकार आहे, किंवा

१ (ब) अन्यसंक्रमणानंतर किंवा हस्तांतरणानंतर (जमीन) ज्याच्या नांवें करून दिली त्या इसमाने किंवा हस्तांतरितीने धारण केलेल्या जमिनीचे क्षेत्र हे, महाराष्ट्र शेतजमीन (जमीनधारणेची कमाल मर्यादा) अधिनियम, १९६१, अन्वये ठरविण्यांत आलेल्या कमाल क्षेत्राच्या दोन तृतीयांशाहून अधिक होईल तर.]

(२) गहाणाच्या बाबतीत, आगाऊ दिलेल्या किंवा आगाऊ द्यावयाच्या पैशांकरिता तारण म्हणून जमिनीचा कबजा गहाण घेणाऱ्यास द्यावयाचा असेल किंवा देण्यांत येईल अशा गहाणाच्या शर्ती असतील तर, कलेक्टरानें त्यास मंजूरी देतां कामा नये.

४९. ज्याच्या नांवें जमीन करून दिली तो इसम किंवा हस्तांतरिती शेतकरी नसेल ज्याच्या नांवें जमीन करून

तेव्हां— (अ) कायम अन्य संक्रामणाच्या किंवा [हस्तांतरणाच्या] बाबतीत दुसऱ्याच्या दिली तो इसम नांवें करून दिलेल्या इसमाचा किंवा हस्तांतरितीचा शेतकऱ्याची वृत्ती स्वीकारण्याचा किंवा इरादा आहे : हस्तान्तरिती.

१ [परंतु, जर ज्याच्या नांवें करून दिलेल्या इसमानें किंवा हस्तांतरितीने ज्या शेतकरी नसेल तारखेस त्यास जमिनीचा कबजा मिळाला त्या तारखेपासून एक वर्षाच्या आंत शेत-तेव्हां जादा कऱ्याची वृत्ती स्वीकारली नाही किंवा अशी वृत्ती स्वीकारल्यानंतर अशा तारखे-निबंध. पासून दहा वर्षांच्या आंत ती सोडून दिली तर, कलेक्टर यास स्वतः होऊन किंवा अन्यथा, असें अन्यसंक्रामण किंवा हस्तांतरण अवैध आहे असें जाहीर करतां येईल आणि कलम ४८ चें पोट-कलम (२) याच्या उपबंधास अधीन राहून दुसऱ्याच्या नांवें करून देणाऱ्यास किंवा हस्तांतरकत्यास जमीन परत देण्याचा अधिकार आहे ;]

१ दिनांक १४ मार्च १९५१ चें "असाधारण राजपत्र", क्रमांक १८ यांत प्रसिद्ध केलेला सन १९५१ चा अधिनियम क्रमांक १३ याअन्वये सुधारणा केली.

२ हा मजकूर तारीख ४ फेब्रुवारी १९५४ रोजीचें "असाधारण राजपत्र" क्रमांक २९, यांत प्रसिद्ध केलेला सन १९५४ चा अधिनियम क्रमांक ३ अन्वये दाखल केला.

३ मूळ कंडिका (ब) आणि परंतुक याएवजी कंडिका (ब) ही सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २७, कलम ४८, दुसरी अनुसूची, अन्वये दाखल करण्यांत आला.

४ दिनांक ३१ मार्च १९५१ चे "असाधारण राजपत्र" क्रमांक १८ यांत प्रसिद्ध केलेला सन १९५१ चा अधिनियम क्रमांक १३ याअन्वये सुधारणा केली.

५ हा मजकूर दिनांक ४ फेब्रुवारी १९५४ चें "असाधारण राजपत्र", क्रमांक २९ यांत प्रसिद्ध केलेला सन १९५४ चा अधिनियम क्रमांक ३ या अन्वये दाखल केला.

(ब) गहाणाच्या बाबतीत, व्यवहार सचोटीचा आहे

अशी कलेक्टरची खात्री झाल्याशिवाय त्याने [ ] अशा अन्यसंक्रामणास किंवा हस्तांतरणास मंजुरी देता कामा नये.

कलमें ४७, ४८ व ४९ याअन्वये घालण्यांत आलेले निर्बंध पुढील बाबतीत लागू असणार नाहीत :—

(अ) कलेक्टरची आगाऊ परवानगी घेऊन शेतीव्यतिरिक्त इतर कोणत्याहि उपयोगाकरिता शेतजमिनीचे केलेले कायम अन्यसंक्रामण किंवा हस्तांतरण ;

(ब) ह्या अधिनियमाच्या प्रारंभापूर्वी शेतजमिनीची नोंदलेली विक्री ;

(क) या अधिनियमाच्या प्रारंभापूर्वी शेतजमिनी विकण्याकरिता केलेली कबुलायत जर अशा कबुलायतीनुसार जमिनीचा कबजा विकत घेणाऱ्याकडे अशा प्रारंभापूर्वी हस्तांतरित केला असेल तर.]

कलमें ४७,

४८ व ४९

ह्याअन्वये

घालण्यांत

आलेले निर्बंध

ज्या बाबतीत

लागू असणार

नाहीत त्या

बाबी.

विभाग ५ चे

उपबंध विव-

क्षित बाबतीत

लागू नसणें.

१[५०-अ. या विभागाच्या मागील उपबंधांतील कोणतीहि गोष्ट पुढील उपबंध व कलमें या अन्वये केलेल्या शेतजमिनीच्या विक्रीस लागू होणार नाहीत :—

(१) कलम ३८-ड खेरीजकरून विभाग ४-अ याचे उपबंध,

(२) कलम ३८-ड, जर अशी विक्री, अशा जमिनीच्या कुळाच्या नावे असेल आणि अशा विक्रीमुळे अशा रीतीने विकलेल्या जमिनीचे व कुळ जातीने कशीत असलेल्या, कोणतीहि असल्यास, इतर जमिनीचे एकूण क्षेत्र हे तीन कुटुंबास धारण करता येईल इतक्या जमिनीच्या क्षेत्रापेक्षा अधिक नसेल तर,

(३) विभाग ६ चे उपबंध, किंवा

(४) कलम ९८-क.]

ह्या अधि-

नियमान्वये

खरेदी

केलेल्या किंवा विक्री करून, देणगी देऊन, अदलाबदल करून, गहाण ठेवून, पट्ट्याने देऊन किंवा विकलेल्या

जमिनीच्या

हस्तांतरणावर

निर्बंध.

१[५०-ब. (१) कुळानें कलम ३८, ३८-अ, ३८-ड, ३८-ई, ३८-फ, ३८-ग किंवा ३८-ह अन्वये खरेदी केलेली किंवा कलम ५३-फ, ५३-ग, ५३-ह किंवा ९८-क अन्वये कोणत्याहि इंसमास विकलेली कोणतीहि जमीन कलेक्टरच्या पूर्व मंजुरीवांचून तिची अभिहस्तांकन करून हस्तांतरित करता कामा नये किंवा तिची विभागणी करता कामा नये.

(२) पोट-कलम (१) चें उल्लंघन करून जमिनीचे केलेले कोणतेहि हस्तांतरण किंवा केलेली विभागणी अवैध असेल.

जमिनीची

विक्री किंवा

खरेदी

करण्यासाठी

तिची वाजवी

किंमत.

५०-क. (१) या अधिनियमांत अन्यथा स्पष्टपणे जी तरतूद केली असेल ती खेरीज करून, या अधिनियमाच्या उपबंधान्वये विकलेल्या किंवा खरेदी केलेल्या कोणत्याहि जमिनीची किंमत पुढील रकमा मिळून होईल, त्या रकमा अशा :—

(अ) कलम ११ च्या व कलम १७, पोट-कलम (३) च्या उपबंधानुसार ठरविण्यांत आलेल्या जमिनीच्या खंडाच्या बारा पटींहून अधिक नसलेली रक्कम ;

१ दिनांक ३० जून १९५१ चें "असाधारण राजपत्र", क्रमांक ३२ यांत प्रसिद्ध केलेला सन १९५१ चा अधिनियम क्रमांक २३, याअन्वये गाळण्यांत आला.

२ हा मजकूर दिनांक ४ फेब्रुवारी १९५४ चें "असाधारण राजपत्र", क्रमांक २९ यांत प्रसिद्ध केलेला सन १९५४ चा अधिनियम क्रमांक ३, याअन्वये दाखल केला.

३ दिनांक ४ जून १९५९ रोजीचें "साधारण राजपत्र", भाग ८ यांत प्रसिद्ध केलेला सन १९५९ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, कलम ३ अन्वये मूळ कलमाऐवजी हें दाखल करण्यांत आलें.

४ सन १९५८ चा मुंबईचा अधिनियम क्रमांक ३२ याच्या कलम २८ अन्वये कलमें ५०-ब व ५०-क दाखल केली.

(ब) अशा जमिनीवर बांधलेले कोणतेही इमले, विहीरी व बंधारे आणि लावलेली झाडे यांची किंमत.

(२) या अधिनियमान्वये कोणत्याही जमिनीच्या कोणत्याही विक्रीच्या किंवा खरेदीच्या बाबतीत न्यायाधिकरणाने, तहसीलदाराने किंवा इतर कोणत्याही अधिकाऱ्याने या अधिनियमान्वये अशा जमिनीची खरेदीची किंमत ठरवावयाची असेल तेव्हा, यथास्थिति न्यायाधिकरणाने, तहसिलदाराने किंवा अशा अधिकाऱ्याने पोट-कलम (१) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या प्रमाणास अधीन राहून, पुढील गोष्टी विचारांत घेऊन अशी किंमत ठरविली पाहिजे, त्या गोष्टी अशा :—

(अ) भूमिधारकाने किंवा कुळाने अशा जमिनीवर बांधलेले इमले व विहीरी, व कायमची बसविलेली जोडकामे व लावलेली झाडे ;

(ब) संबंधित विभागातील तशाच प्रकारच्या जमिनीच्या शेतीपासून होणारा फायदा ;

(क) भूमिधारकाने किंवा कुळाने अशा जमिनीत केलेल्या सुधारणा ;

(ड) संबंधित विभागातील पिकांच्या व जिनसांच्या किंमती ;

(इ) विहित करण्यांत येतील अशा इतर गोष्टी.

(३) या अधिनियमाची कलमे ४७ ते ५० अन्वये केलेल्या कोणत्याही विक्रीस या कलमातील कोणताही मजकूर लागू होणार नाही.]

१[विभाग ५-अ.

दुसऱ्याच्या जमिनीमधून पाट बांधणे.

५०-ड. (१) एखाद्या पाण्याच्या साधनांतून पाणी घेण्याचा ज्यास हक्क आहे इतर अशा कोणत्याही इसमाची त्यामधून शेतीच्या कारणांकरिता पाणी घेण्यासाठी पाट इसमाच्या बांधण्याची इच्छा असेल, परंतु असा पाट दुसऱ्या इसमाच्या (ज्यास या विभागांत मालकीच्या यापुढे "शेजारची जमीन धारण करणारा इसम" असे म्हटले आहे) मालकीच्या किंवा जमिनीमधून कबजांत असलेल्या जमिनीमधून बांधावयाचा असेल, आणि असा पाट बांधण्याविषयी पाट बांधणे. असा इसम व शेजारची जमीन धारण करणारा इसम यांच्यामध्ये कोणतीही कबूलायत झाली नसेल तर, असा पाट बांधण्याची इच्छा असलेल्या इसमास विहित केलेल्या नमुन्यांत तहसीलदाराकडे अर्ज करण्याचा अधिकार आहे.

स्पष्टीकरण.—या विभागाच्या कारणांकरिता, "शेजारची जमीन धारण करणारा इसम" या शब्दप्रयोगांत ज्याच्या मालकीची जमीन असेल त्या इसमाचा व त्याच्यामार्फत किंवा त्याच्या वतीने ती धारण करणाऱ्या सर्व इसमांचा समावेश होतो.

१ सन १९६० चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २८, कलम ११ अन्वये, "विभाग-५-अ" हा विभाग दाखल केला.

(२) अर्ज मिळाल्यावर, चौकशी केल्यानंतर व शेजारची जमीन धारण करणाऱ्या इसमास व जमिनीत हितसंबंध असलेल्या इतर सर्व इसमांना अर्जसंबंधी त्यांच्या ज्या कोणत्याहि हरकती असतील त्या मांडण्याची संधि दिल्यानंतर, अर्जदाराच्या मालकीच्या जमिनीचा शेतीसाठी पूर्णतः व कार्यक्षम रीतीने उपयोग करण्यासाठी असा पाट बांधणे आवश्यक आहे अशी तहसीलदाराची खात्री झाली तर, त्यास, लेखी आदेशाद्वारे, पुढील शर्तीवर पाट बांधण्याची अर्जदारास परवानगी देण्याविषयी शेजारची जमीन धारण करणाऱ्या इसमास निदेश देण्याचा अधिकार आहे. त्या शर्ती अशा :—

(अ) असा पाट, पक्षकार कबुलायत करून ठरवितील अशा जमिनीमधून, अशा दिशेने व अशा रीतीने बांधला पाहिजे, किंवा कबुलायत झाली नसेल तर, पाट ज्या जमिनीमधून बांधावयाचा असेल त्या जमिनीचे शक्य तितके कमी नुकसान होईल अशा प्रकारे तहसीलदार निदेश देईल त्याप्रमाणे बांधला पाहिजे ;

(दोन) असा पाट नळ टाकून बांधावयाचा असेल तेव्हा असे नळ जमिनीच्या पृष्ठभागापासून दीड फूटापेक्षा कमी नाही इतके खोल टाकले पाहिजेत ;

(तीन) असा पाट नाला काढून बांधावयाचा असेल तेव्हा नाल्याची रुंदी पांच फूटापेक्षा अधिक असता कामा नये ;

(चार) अर्जदाराने शेजारची जमीन धारण करणाऱ्या इसमास पुढील रकमा दिल्या पाहिजेत :—

(अ) असा पाट बांधल्यामुळे अशा जमिनीवर हानिकारक परिणाम होऊन अशा जमिनीचे जे कोणतेहि नुकसान झाले असेल त्याबद्दल तहसीलदार वाजवी ठरवील अशी नुकसानभरपाई ;

(ब) तहसीलदार वाजवी ठरवील अशी वार्षिक खंडाची रक्कम ;

(पांच) अर्जदाराने पाट चांगल्या दुरुस्त स्थितीत ठेवला पाहिजे ;

(सहा) अर्जदाराने विहित केलेल्या मूदतीच्या आत विहित केलेल्या नमुन्या-प्रमाणे शेजारची जमीन धारण करणाऱ्या इसमाच्या नावे कबुलायत केली पाहिजे ;

(सात) तहसीलदारास ज्या शर्ती लादणे योग्य वाटेल अशा इतर शर्ती.

(३) पोट-कलम (२) अन्वये दिलेल्या आदेशांत, शेजारची जमीन धारण करणारा इसम व अशा जमिनीत हितसंबंध असलेले सर्व इसम यांच्यामध्ये नुकसानभरपाईची रक्कम कशी विभागून द्यावयाची ते निर्दिष्ट केले पाहिजे.

(४) अर्जदाराने पोट-कलम (२) ची कडिका (सहा) अन्वये आवश्यक असलेली कबुलायत केल्यानंतर, पोट-कलम (२) अन्वये दिलेल्या कोणत्याहि आदेशावरून त्याला किंवा त्याच्या कोणत्याहि अभिकर्त्याला किंवा त्या कारणाकरिता त्याने कामावर लावलेल्या इतर इसमाला, मदतनीस किंवा कामगार घेऊन, आदेशांत निर्दिष्ट केलेल्या जमिनीवर प्रवेश करण्यासाठी आणि पाट बांधण्याकरिता व तो नव्याने बांधण्याकरिता किंवा दुरुस्त करण्याकरिता आवश्यक असे सर्व काम करण्यासाठी संपूर्ण अधिकार मिळेल.

खंड भरण्यांत व पाट चांगल्या दुरुस्त स्थितीत ठेवण्यात कसूर करणे. ५०-इ. कलम ५०-ड, पोट-कलम (२) अन्वये ज्याच्या बाजूने आदेश देण्यांत आला असेल असा इसम, जर—

(अ) नुकसानभरपाईची रक्कम किंवा खंडाची रक्कम देण्यांत कसूर करील तर अशी रक्कम मिळण्याचा ज्यास हक्क आहे अशा इसमाने तहसीलदाराकडे अर्ज केल्यावर ती जमीनमहसूलाची थकबाकी असल्याप्रमाणे वसूल करता येईल ;

(ब) पाट चांगल्या दुस्त स्थितीत ठेवण्यांत कसूर करील तर, तो अशा कसुरीमुळे झालेल्या कोणत्याही नुकसानीबद्दल तहसीलदारानें जी कोणतीहि नुकसानभरपाईची रक्कम ठरविली असेल ती देण्यास पात्र होईल.

५०-फ. (१) कलम ५०-ड अन्वये एखाद्या इसमास दिलेल्या अधिकारावरून पाट काढून त्यानें बांधलेला पाट काढून टाकण्याचा किंवा बंद करण्याचा त्याचा इरादा असेल तर, टाकणें किंवा त्यास, तहसीलदारास व शेजारची जमीन धारण करणाऱ्या इसमास नोटीस दिल्यानंतर बंद करणें तसें करण्याचा अधिकार आहे.

(२) असा पाट काढून टाकल्यास किंवा बंद केल्यास, त्यांतून पाणी नेणाऱ्या इसमानें, शक्य तितका कमी विलंब लावून, जमीन आपल्या खर्चानें पूर्ववत केली पाहिजे. तसें करण्यांत तो कसूर करील तर, शेजारची जमीन धारण करणाऱ्या इसमास तहसीलदाराकडे त्याबाबत अर्ज करण्याचा अधिकार आहे; व तहसीलदारानें अशा इसमास जमीन भरून ती पूर्ववत करून देण्यास भाग पाडलें पाहिजे.

५०-ग. शेजारची जमीन धारण करणाऱ्या इसमास किंवा त्याच्या वतीनें कोणत्याहि शेजारची इसमास, पक्षकारामध्ये कबुलायत करून ठरविण्यांत येतील असे दर देऊन आणि जमीन धारण अशी कबुलायत झाली नाही तर तहसीलदार ठरवील असे दर देऊन पाटामधून कोण- करणाऱ्या त्याहि जादा पाण्याचा उपयोग करण्याचा हक्क असेल. पाटामध्ये जादा पाणी आहे इसमाचा किंवा नाही याबद्दल वादविवाद उद्भवल्यास त्याचा निर्णय तहसीलदारानें केला पाहिजे पाण्याचे दर व तहसीलदाराचा निर्णय अखेरचा असेल.]

दिल्यानंतर
जादा पाणी
वापरण्याचा
हक्क.

विभाग ६.

लागवडीस न आणलेल्या, अयोग्यरीत्या लागवड केलेल्या जमिनींची किंवा अधिक जमिनींची व्यवस्था व संपादन.

५१. १ [(१) त्या त्या वेळी अंमलांत असलेला कोणताहि विधि किंवा कोणतीहि जमिनीची वहिवाट किंवा रूढी किंवा कराराच्या किंवा अधिकारपत्राच्या अटी यांत कांहीहि असले तरी, व्यवस्था या अधिनियमाच्या प्रारंभापूर्वीची कोणतीहि मुदत धरून कोणत्याहि लागोपाठ दोन वर्षी, स्वतःकडे कोणतीहि जमीन भूमिधारकाच्या किंवा कुळाच्या कसुरीमुळे पडीत राहिली आहे किंवा घेण्याचा इतर कोणत्याहि कारणामुळे कोणत्याहि जमिनीच्या लागवडीच्या बाबतीत मोठें नुकसान अधिकार. झालें आहे किंवा नवसाध्य केली असतां किंवा अन्यथा सुधारली असतां उपयोगांत आणतां घेण्या-जोगी असलेली कोणतीहि जमीन अशा प्रकारें नवसाध्य केली नाही किंवा अन्यथा सुधारली नाही आणि लागवडीस आणली नाही किंवा जमिनीवर गुरांना चारण्याचा हक्क असलेल्या इसमांच्या गुरांच्या चरण्यास आवश्यक असलेल्या सर्वसाधारण जमिनीहून अधिक जमीन कुरणाची जमीन म्हणून राहिली आहे, असें सरकारला दिसून येईल, तर सरकारास, विहित करण्यांत येईल अशी चौकशी केल्यानंतर अशा जमिनीची व्यवस्था स्वतःकडे घेण्यांत येईल असें [राजपत्रांतील] अधिसूचनेद्वारें जाहीर करण्याचा अधिकार आहे आणि असा जाहीरनामा निर्णायक असेल.]

१ दिनांक ३० जून १९५१ चें "असाधारण राजपत्र", क्रमांक ३२, यांत प्रसिद्ध केलेला सन १९५१ चा अधिनियम क्रमांक २३ अन्वये सुधारणा केली.

२ मुंबई (हैदराबाद प्रदेश) विधि अनुकूलन (राज्य व समवर्ती विषय) आदेश, १९५६ अन्वये "जरिदा" या शब्दाऐवजी हा शब्द दाखल केला.

(२) पोट-कलम (१) अन्वये अधिसूचना प्रसिद्ध केल्यानंतर सरकार किंवा या बाबतीत सरकारने अधिकृत केलेला कोणताहि अधिकारी एक व्यवस्थापक नेमील व अशी जमीन त्याच्या ताब्यांत राहिल आणि अशा रीतीने नेमलेला व्यवस्थापक [भारतीय दंड संहितेच्या (सन १८६० चा अधिनियम ४५)] अर्थानुसार लोकसेवक आहे, असे समजले पाहिजे.

व्यवस्था
हातीं
घेतल्याचे
परिणाम.

५२. व्यवस्थेच्या मुदतीत म्हणजे कलम ५१, पोट-कलम (१) अन्वये अधिसूचना प्रसिद्ध झाल्यावर सुरू होणाऱ्या आणि कलम ५३ अन्वये व्यवस्था बंद केल्यावर संपणाऱ्या मुदतीत पुढील उपबंध अंमलांत येतील :—

१[(अ) गाळण्यांत आला.]

(ब) ज्या कर्जाच्या व देण्यांच्या बाबतीत अशा जमिनीविरुद्ध उपाययोजना करतां येण्यासारखी असेल त्या कर्जाच्या व देण्यांच्या संबंधांत अनिर्णित असलेले सर्व वैध कामकाज आणि अशा कर्जाच्या व देण्यांच्या बाबतीत चालू असलेली सर्व आदेशिकांची, बजावणीची, किंवा जप्तीची कामे हीं तहकूब केली पाहिजेत आणि त्यांच्या बाबतीत कोणतीहि नवीन कामे दाखल करता कामां नयेत, कोणतीहि आदेशिका देतां कामा नये किंवा बजावणीची किंवा जप्तीची कामे पार पाडतां कामा नये.

(क) अशी जमीन धारण करणारा इसम पुढील गोष्टी करण्यास सक्षम असणार नाही व व्यवस्थापक सक्षम असेल—

(१) जमिनीच्या बाबतीत कोणताहि करार करणे,

(२) जमीन किंवा तिचा कोणताहि भाग गहाण ठेवणे, त्यावर भार निर्माण करणे, तो पट्ट्याने देणे किंवा तो दुसऱ्याच्या नावे करून देणे,

(३) जमिनीपासून प्राप्त होणाऱ्या खंडाबद्दल व फायद्याबद्दल वैध पावत्या देणे ;

(ड) जर जमिनीची व्यवस्था स्वतःकडे घेतली नसती तर भूमिधारकांस जे अधिकार चालवितां आले असते ते सर्व अधिकार व्यवस्थापकांस चालवितां येतील आणि व्यवस्थेखाली असलेल्या जमिनीच्या बाबतीत येणे असलेले सर्व खंड व फायदे त्याला स्वीकारतां येतील व वसूल करतां येतील आणि ते वसूल करण्याच्या कारणांकरितां, त्यास, भूमिधारकांस चालवितां येण्याजोग्या अधिकाराशिवाय आणखी जमीन महसूल वसूल करण्याकरितां कलेक्टर यांस जे अधिकार चालवितां येतात असे अधिकार देखील चालवितां येतील ;

(इ) जमिनीबाबत मिळालेल्या रकमांतून व्यवस्थापकानें पुढील रकमा दिल्या पाहिजेत :—

(१) आवश्यक दुस्त्यांचा खर्च धरून व्यवस्थेचा खर्च ;

(२) व्यवस्थेखालील जमिनीच्या बाबतीत सरकारास देणे असलेला सरकारचा महसूल व सर्व रकमा ;

(३) जमिनीच्या बाबतीत कोणत्याहि वरिष्ठ धारकास देणे असलेला खंड, कांही असल्यास ;

१ हा मजकूर दिनांक १२ मार्च १९५६ चें "असाधारण राजपत्र", क्रमांक ४६, यांत प्रसिद्ध केलेला सन १९५६ चा अधिनियम क्रमांक ३, या अन्वये दाखल केला.

२ दिनांक ३० जून १९५१ चें "असाधारण राजपत्र" क्रमांक ३२ यांत प्रसिद्ध केलेला सन १९५१ चा अधिनियम क्रमांक २३ अन्वये सुधारणा केली.

(४) भूमिधारकाच्या व कलेक्टर निविष्ट करील अशा त्याच्या कुटुंबातील इसमांच्या उदरनिर्वाहासाठी व इतर खर्चासाठी कलेक्टर वेळोवेळी ठरविले असे नियतकालिक भत्ते ; आणि

(५) त्यास योग्य वाटतील व कलेक्टर मंजूर करील अशा, उक्त जमिनीत केलेल्या सुधारणांचा खर्च;

(फ) व्यवस्थापकाने कलम (इ) मध्ये नमूद केलेला खर्च भागविल्यानंतर बाकी राहिलेली शिल्लक, कोणतीही असल्यास, भूमिधारकास दिली पाहिजे :

परंतु, कर्जे व देणी यांच्या बाबतीतील जमिनीविरुद्ध करतां येण्याजोगे कोणतेही कामकाज कंडिका (ब) अन्वये जर तहकूब केले असेल तर, व्यवस्थापकास, अशीं कर्जे व देणी भागविण्याकरिता आवश्यक म्हणून अंदाजलेल्या रकमेहून जास्त होणार नाही इतकी रक्कम ज्या न्यायालयांत कामकाज अनिर्णीत राहिले होते त्या न्यायालयांत अनामत ठेवण्याचा अधिकार आहे.

५३. (१) जमिनीची व्यवस्था चालू ठेवणे अनावश्यक झाले आहे असे सरकारचे व्यवस्था बंद मत होईल तेव्हां सरकारास [राजपत्रातील] अधिसूचनेद्वारे तिची व्यवस्था बंद करणे करण्याचा अधिकार आहे.

(२) अशी व्यवस्था बंद करण्यांत आल्यावर, जमीन (भूमिधारकाच्या नांवें जी बाकी जमा झाली असेल तिच्यासह) ज्याच्याकडून व्यवस्था स्वतःकडे घेतली होती त्या भूमिधारकाच्या किंवा तो मरण पावला असेल तर जमिनीवर ज्या इसमाचा हक्क आहे असे सरकारास वाटेल त्या इसमाच्या स्वाधीन करण्यांत आली पाहिजे.

(३) व्यवस्था चालू असतांना व्यवस्थापकाने केलेली सर्व कृत्ये भूमिधारकास किंवा पोट-कलम (२) अन्वये ती जमीन ज्याच्या स्वाधीन करण्यांत आली असेल त्या कोणत्याही इसमास बंधनकारक असतील.

(४) ज्या मुदतीत कलम ५२, कंडिका (ब) अन्वये कोणतेही कामकाज दाखल करण्यास प्रतिबंध करण्यांत आला असेल ती मुदत, असे कामकाज दाखल करण्यासाठी मुदत मोजतांना त्यांतून वगळण्यांत आली पाहिजे.

५३-अ. (१) सामान्यतः या अधिनियमाच्या कारणांसाठी आणि विशेषेकरून धारण या विभागाच्या अंमलबजावणीसाठी, सरकारास, विहित केलेल्या रीतीने, धारण केलेल्या केलेल्या जमिनीची खानेसुमारी करण्याचा व शेतीचा तपशिल घेण्याचा अधिकार आहे. जमिनीची

(२) शेतजमिनीत भूमिधारक म्हणून, गहाण घेणारा म्हणून किंवा कूळ म्हणून किंवा खानेसुमारी अन्य प्रकारें हितसंबंध असलेल्या कोणत्याही इसमानें उक्त खानेसुमारीच्या कारणाकरिता आणि शेती त्याजकडून मागण्यांत आलेली कोणतीही माहिती संपूर्णपणे आणि बिनचूकपणे पुरविली विषयीचा तपशील. पाहिजे.

५३-ब. (१) कृषिक अर्थव्यवस्था कार्यक्षमतेच्या उच्च पातळीवर आणण्याच्या लागवडीची दृष्टीने, सरकारास, नियमाद्वारे कार्यक्षम शेतीची व व्यवस्थेची प्रमाणे नियमित करण्याचा अधिकार आहे. आणि व्यवस्थेची

(२) अशा नियमांत, शेतीच्या संबंधांत स्वीकारावयाच्या पद्धती, सुधारलेल्या बियाण्यांचा प्रमाणे विहित उपयोग करणे, अधिक अन्नधान्याची विक्री यासंबंधी आणि शेतमजुरांची योग्य करणे. मजुरी व त्याच्या नोकरीच्या शर्ती ठरविणे, शेतीच्या बाबतीत नियमित व बिनचूक हिशोब ठेवणे, यासाठी आणि जमिनीचा कार्यक्षमरीत्या उपयोग करण्यासाठी आवश्यक व इष्ट असतील असे इतर निदेश देण्याची तरतूद करतां येईल.

१ हा शब्द मुंबई (हैदराबाद प्रदेश) विधि अनुकूलन (राज्य व समवर्ती विषय) आदेश, १९५६ या अन्वये "जरिद" या शब्दाऐवजी दाखल केला.

२ दिनांक ४ फेब्रुवारी १९५४ रोजीचे "असाधारण राजपत्र", क्रमांक २९, यांत प्रसिद्ध केलेला सन १९५४ चा अधिनियम क्रमांक ३, वरून ही कलमें जादा दाखल केली.

(३) कुटुंबास धारण करतां येईल इतक्या जमिनीच्या तीन पट जमिनीइतकी जमीन किंवा अधिक जमीन जे शेतकरी जातीनें कसत असतील अशा शेतकऱ्यांना असे नियम लागू असतील.

(४) सरकारास, असे नियम ज्यांना लागू असतील त्या धारण केलेल्या जमिनीची मर्यादा कमी करण्याचा अधिकार आहे.

[अधिक जमिनीची व्यवस्था स्वतःकडे घेणें व त्याबद्दल नुकसान भरपाई देणें.]

१५३क. (१) ह्या अधिनियमाच्या उपबंधापैकी कोणत्याही उपबंधान्वये अधिक जमीन म्हणून जाहीर केलेल्या कोणत्याही जमिनीच्या बाबतीत, राज्यसरकारने, अशा रीतीने जाहीर करण्यात आल्याच्या तारखेपासून सार्वजनिक कारणासाठी अशा व्यवस्था आपल्याकडे घेतली आहे असे समजले पाहिजे.

(२) या कलमात "सार्वजनिक कारणासाठी" या संज्ञेत भूमिहीन शेतकऱ्यांचे पुनर्वसन करणे, सहकारी संघटनांचा विकास करणे आणि लागवड व व्यवस्था यांतील कार्यक्षमता वाढविणे यांचा समावेश होतो.

(३) कलेक्टराने अशा जमिनीचा ताबा घेण्यासाठी व्यवस्थापक नेमला पाहिजे आणि त्यानंतर कलम ५२ चे उपबंध, योग्य त्या फेरफारांसह अशा जमिनीस लागू होतील.

(४) व्यवस्था हाती घेतल्याबद्दल द्यावयाच्या नुकसानभरपाईच्या रकमेत, कलम ११ व कलम १७, पोट-कलम (३) यांच्या उपबंधानुसार ठरविण्यात आलेल्या वाजवी खंडाच्या रकमेइतकी आवर्तक रक्कम आणि पुढील सर्व किंवा कोणत्याही गोष्टीसाठी भूमिधारकास नुकसानभरपाई देण्यासाठी अशा खंडाच्या निम्म्या रकमेइतकी आणखी रक्कम यांचा समावेश होईल :—

(एक) व्यवस्था हाती घेतल्यामुळे झालेले आर्थिक नुकसान ;

(दोन) ज्या जमिनीची व्यवस्था हाती घेण्यात आली असेल ती जमीन सोडून देताना झालेला खर्च ;

(तीन) व्यवस्था बंद करण्यात आल्यावर जमिनांचा पुन्हा भोगवटा करण्यात झालेला खर्च ;

(चार) जमिनांचा व्यवस्था हाती घेण्याच्या वेळी जमीन ज्या स्थितीत होती त्या स्थितीत ती परत देण्यासाठी जो खर्च करावा लागेल तो खर्च धरून, व्यवस्था हाती घेतल्याच्या मुदतीत त्या जमिनीस कोणतेही नुकसान झाले असल्यास ते नुकसान.

ग्रामपंचायतीची किंवा सहकारी कृषि संस्थांची व्यवस्थापक म्हणून नेमणूक.

५३-ड. सरकारास ह्या विभागाच्या कारणांकरिता ग्रामपंचायतीस किंवा एखाद्या सहकारी कृषि संस्थेस व्यवस्थापक म्हणून नेमण्याचा अधिकार आहे.

अधिक जमीन पट्ट्याने देण्यांत आण-तेचा क्रम.

५३-ई. जेव्हां कलम ५१ किंवा कलम ५३-ई अन्वये व्यवस्था हाती घेतली असेल तेव्हां जमिनी पट्ट्याने देताना त्या अग्रतेच्या पुढील क्रमानुसार दिल्या पाहिजेत :—

सहकारी कृषि संस्था, उक्त जमिनीवर काम करणारे शेतमजूर, एका कुटुंबास धारण करतां येईल इतक्या जमिनीपेक्षा कमी जमीन जातीनें कसणारे भूमिधारक किंवा कुळें आणि गांवांत राहणारे इतर भूमिहीन इसम.

१ मूळ कलमाऐवजी कलम ५३-क, हें सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २७ याच्या कलम ४८, दुसरी अनुसूची यान्वये दाखल करण्यांत आले.

५३-द. (१) कलम ५१ किंवा कलम ५३-क अन्वये ज्याची व्यवस्था हाती घेण्यांत जमिनी खरेदी आली आहे, अशा जमिनी ज्या कोणत्याही इसमास पट्ट्याने दिल्या असतील त्या इसमास करण्याचा पोट-कलम (२) च्या उपबंधास अधीन राहून ज्या अटीवर *कुळांना कलम ३८ पट्टेदाराचा अन्वये जमिनी खरेदी करण्याचा हक्क आहे, त्याच अटीवर अशा जमिनी खरेदी कर-हक्क. ण्याचा हक्क असेल.

परंतु, भूमिधारकाकडे ठेवलेल्या जमिनीचे * * * कुटुंबास धारण करता येईल इतक्या जमिनीच्या तीन पटीहून कमी असता कामा नये.

१[(२) एखाद्या इसमाने पोट-कलम (१) अन्वये खरेदी केलेल्या जमिनीची वाजवी किंमत कलम ५०-क च्या उपबंधास अनुसरून ठरविण्यात आली पाहिजे.]

५३-ग. (१) या विभागांत किंवा त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या कोणत्याही जमिनी विधीत किंवा कोणतीही रूढी, वहिवाट, हुकुमनामा, करार किंवा अधिकार पत्र यात संपादन एतद्विरुद्ध काहीही, असले तरी, सरकारास, कलम ५३-क च्या उपबंधान्वये ज्या जमि- करण्याचा नीची व्यवस्था त्यास हाती घेता येईल अशा जमिनी संपादन करण्याचा अधिकार अधिकार. आहे. अशा जमिनी संपादन केल्यावर सरकारकडून नुकसानभरपाईदाखल कलम ५३-क, पोट कलम (२) च्या उपबंधान्वये देण्याजोगी वाजवी किंमत त्या जमिनी- बद्दल देण्यात येईल.

(२) पोट-कलम (१)च्या उपबंधान्वये द्यावयाच्या नुकसानभरपाईची संपूर्ण रक्कम किंवा तिचा भाग देण्यासाठी सरकारास विहित करण्यात येतील अशा शर्तीवर कर्जरोखे काढण्याचा अधिकार आहे.

(३) सरकारने अशा रीतीने संपादन केलेल्या जमिनी कलम ५३-ई मध्ये नमूद केलेल्या क्रमानुसार वाटून दिल्या पाहिजेत व अशा रीतीने वाटून दिलेल्या जमिनीची किंमत ज्या इसमाना अशा जमिनी वाटून देण्यात आल्या असतील त्या इसमाकडून विहित केलेल्या दराने ठोक रकमेत किंवा हप्त्याहप्त्याने वसूल करण्याचा त्यास अधि- कार आहे].

५३-ह. [अधिक जमिनीची व्यवस्था हाती घेणे] :- हे कलम सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २७, कलम ४८, दुसरी अनुसूचि अन्वये वगळण्यात आले.

१ "संरक्षित" हा शब्द सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२ याच्या कलम ३० (१) अन्वये वगळण्यात आला.

२ "संबंधित स्थानिक क्षेत्रासाठी ठरविलेल्या" हा मजकूर सन १९६० चा महा- राष्ट्र अधिनियम क्रमांक २८, याच्या कलम ८ (अ) अन्वये वगळण्यांत आला आणि तो नेहमी वगळण्यात आला होता असे समजले पाहिजे.

३ मूळ पोट-कलमाऐवजी हे पोट-कलम सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम ३० (२) अन्वये दाखल करण्यांत आले.

* [विभाग ७.

जमिनीचे तुकडे पाडण्यास प्रतिबंध करणे व त्यांचे एकत्रीकरण करणे.

[सन १९५६ चा हैदराबाद अधिनियम क्रमांक ४० याच्या कलम ४८ (३) अन्वये हा विभाग वगळण्यांत आला.]

विभाग ८.

[वगळण्यांत आला.]

विभाग ९.

न्यायाधिकरणाची रचना : कार्यरिती व प्राधिकाऱ्यांचे अधिकार, अपिले, वगैरे.

न्यायाधि
करण.

¶ ८७. (१) या अधिनियमाच्या प्रयोजनकारितां, प्रत्येक तालुक्यासाठी किंवा राज्य सरकारला योग्य वाटेल अशा क्षेत्रासाठी क्षेत्रजमीन न्यायाधिकरण या नांवाचे एक न्यायाधिकरण असेल.

(२) राज्य सरकारास, न्यायाधिकरण म्हणून आणि एखाद्या तालुक्यांत किंवा पोस्ट-कलम (१) मध्ये उल्लेख केलेल्या कोणत्याहि इतर क्षेत्रांत ह्या अधिनियमान्वये न्यायाधिकरणाचे अधिकार चालविण्यासाठी व त्याची कर्तव्ये व कामे पार पाडण्यासाठी तहसिलदाराच्या दर्जाहून कमी दर्जाचा नसेल असा अधिकारी नेमण्याचा अधिकार आहे:

परंतु, राज्य सरकारास, कोणत्याहि क्षेत्रासाठी, तीन सदस्यांहून कमी नाहीत इतक्या सदस्यांच्या न्यायाधिकरणाची रचना करण्याचा अधिकार आहे; अशा सदस्यांपैकी—

(अ) निदान एक सदस्य हा, जो दिवाणी न्यायाधिकाऱ्याच्या दर्जाहून कमी दर्जा नसलेले न्यायिक पद धारण करित असेल किंवा ज्याने असे पद धारण केले असेल किंवा [महाराष्ट्र राज्यांत] वकिलीचा व्यवसाय करण्यास जो पात्रता प्राप्त असेल असा इसम असला पाहिजे, आणि

*सन १९६५ चा हैदराबाद अधिनियम क्रमांक ४० याचे कलम ४८ (३) यांत पुढील मजकूर आहे:—

(३) विभाग ७ वगळण्यांत यावा :

परंतु, उक्त विभाग वगळण्यांत आल्यामुळे त्या विभागाच्या पूर्वीच्या अंमलास बाध येतां कामा नये आणि या अधिनियमाच्या प्रारंभापूर्वी त्याअन्वये करण्यांत आलेली कोणतीहि उपाययोजना ही ती जेथवर या अधिनियमाच्या उपबंधाशी विसंगत नाही तेथवर या अधिनियमान्वये करण्यांत आलेली उपाययोजना आहेत असे समजले पाहिजे आणि ती या अधिनियमान्वये निष्प्रभावित करण्यांत येईपर्यंत अंमलांत असण्याचे चालू राहिल.

१ सन १९६० मुंबईचा अधिनियम क्रमांक २०, यास जोडलेल्या अनुसूची दोन अन्वये विभाग ८ (कलमें ६६ ते ८६) वगळण्यांत आली.

२ मूळ कलमाऐवजी हे कलम सन १९५९ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम ४ अन्वये, दाखल केले.

३ "मुंबई राज्यांत" या शब्दाऐवजी हे शब्द महाराष्ट्र विधि अनुकूलन (राज्य-व समवती विषय) आदेश, १९६०, याच्या कलम ४ अन्वये, दाखल करण्यांत आलेत.

(ब) एक सदस्य न्यायाधिकरणाचा अध्यक्ष म्हणून नेमला पाहिजे, आणि अशा रीतीने रचना करण्यांत आलेल्या न्यायाधिकरणाने ह्या अधिनियमान्वये न्यायाधिकरणाचे अधिकार चालविले पाहिजेत व त्याचीं कर्तव्ये व कामे पार पाडली पाहिजेत.

स्पष्टीकरण.—ह्या कलमांत, “वकील” या संज्ञेचा अर्थ, राज्यांतील न्यायालयांत दुसऱ्याच्या बतीनें हजर राहून त्याच्यासाठीं वाद-प्रतिवाद करण्याचा ज्यास हक्क आहे असा कोणताहि इसम असा समजावा व तींत अधिवक्ता, वकील व [महाराष्ट्र उच्च-न्यायालयाचा न्यायवादी यांचा समावेश होतो.]

२७-अ. *

*

*

*

*

८८. १ [(१) तहसिलदार, न्यायाधिकरण व कलेक्टर यांनी, ह्या अधिनियमाच्या तहसिलदार, कोणत्याहि उपबंधान्वये त्यांना दिलेले अधिकार चालविण्याखेरीज व कर्तव्ये वजावण्या-न्यायाधि-खेरीज आणि ह्या अधिनियमाच्या संवधांत विहित करण्यांत येतील अशी इतर कामे करण व पार पाडली पाहिजेत व सरकारनें त्यांच्याकडे निर्णयासाठीं पाठविले असतील अशा इतर कलेक्टर प्रदनांचा निर्णय केला पाहिजे.] यांची जादा कामे व

१ [(२) सरकारास, [राजपत्रांतील] अधिसूचनेद्वारे, ह्या अधिनियमान्वये किंवा तदन्वये तहसिलदार, डेप्युटी कलेक्टर किंवा कलेक्टर यांच्याकडे जें अधिकार व जी कर्तव्ये सोपविलेलीं असतील त्यांपैकी कोणतेहि अधिकार किंवा कोणतीहि कर्तव्ये, किंवा सहकारी ग्रामपंचायत किंवा सहकारी कृषि संस्था यांसारख्या इतर कोणत्याहि अधिकाऱ्याकडे किंवा प्राधिकाऱ्याकडे सोपविण्याचा अधिकार आहे.] कृषि संस्थेकडे अधिकार सोपविणे.

१ ८८-अ. या अधिनियमान्वये किंवा तदनुसार स्पष्टपणे जी तरतूद केली असेल कामकाजाची ती खेरीज करून, तहसिलदार किंवा न्यायाधिकरण यांजपुढील चौकशीचीं सर्व कामे आणि इतर कामे अर्जाच्या द्वारे सुरू केलीं पाहिजेत आणि अशा अर्जांत पुढील तपशील असला पाहिजे :—

(अ) अर्जदाराचे नांव, वय, व्यवसाय आणि राहण्याचे ठिकाण ;

(ब) ज्या मालमत्तेचा कबजा मिळवावयाचा असेल त्या मालमत्तेचे थोडक्यांत वर्णन ती कोठें आहे तें किंवा यथास्थिति दाव्याची रक्कम ;

(क) ज्या परिस्थितीतून दाव्याचे कारण उद्भवलें ती परिस्थिति ;

(ड) अर्जदाराजवळ जे कोणतेहि दस्तऐवज असतील त्यांची व त्याच्या साक्षीदारांची यादी आणि अशा साक्षीदारांस सुनावणीच्या दिवशीं हजर राहण्यासाठीं आज्ञापत्र काढून बोलावावयाचे किंवा कसे किंवा अर्जदार त्यांना हजर करील किंवा कसे ;

(इ) विहित करण्यांत येईल असा इतर तपशील.]

१ “मुंबई उच्च न्यायालयाचा” या मजकुराऐवजीं हा मजकूर वरील, आदेशाद्वारे दाखल करण्यांत आला.

२ सन १९६० चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २८, याच्या कलम १२ अन्वये कलम ८७-अ वगळण्यांत आले.

३ तारीख ४ फेब्रुवारी १९५४ चे “असाधारण राजपत्र”, क्रमांक २९, यांत प्रसिद्ध केलेला सन १९५४ चा अधिनियम क्रमांक ३ या अन्वये हा मजकूर दाखल करण्यांत आला.

४ “जरिदा” या शब्दाऐवजीं हा शब्द, मुंबई (हैदराबाद प्रदेश) विधि अनुकूलन (राज्य व समवर्ती विषय) आदेश, १९५६ अन्वये दाखल करण्यांत आला.

५ हें कलम, सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, कलम ३३, अन्वये दाखल करण्यांत आले.

कार्यरीति.

१[८९. कलम ८८-अ अन्वयें अर्ज सादर करण्यांत आल्यावर सुरु झालेल्या चौकशीच्या सर्व कामांत व इतर कामांत तहसीलदार किंवा न्यायाधिकरण यानें, मामलतदार न्यायालय अधिनियम, १९०६ अन्वयें मामलतदार न्यायालयास असलेले अधिकार चालविले पाहिजेत. तसेंच त्यानें, कलम ३२ मध्ये जी तरतूद केली असेल ती खेरीज करून, जणू असा तहसीलदार किंवा न्यायाधिकरण हें, उक्त अधिनियमान्वयें मामलतदाराचें न्यायालय आहे व सादर करण्यांत आलेला अर्ज हा, उक्त अधिनियमाचें कलम ७ अन्वयें सादर केलेले वादपत्र आहे असे समजून, उक्त अधिनियमाच्या उपबंधानुसार चाललें पाहिजे. ज्याच्यासंबंधी उक्त अधिनियमांत तरतूद केलेली नाही अशा गोष्टींबाबत तहसीलदारानें किंवा न्यायाधिकरणानें राज्य सरकार विहित करील अशी कार्यरीति अनुसरली पाहिजे. तहसीलदाराचा किंवा न्यायाधिकरणाच्या प्रत्येक निर्णय आदेशाच्या स्वरूपांत नमूद करण्यांत आला पाहिजे व त्यांत अशा निर्णयाची कारणें नमूद केली पाहिजेत.

तहसीलदारां- ८९-अ. कोणत्याहि तालुक्यांत जमीन महसूल अधिनियमाचें कलम ९, पोट-कलम मध्ये कामकाज (१) अन्वयें नेमलेल्या तहसिलदाराशिवाय या अधिनियमान्वयें तहसिलदाराचे अधिकार वाटून देणें. चालविण्यासाठी किंवा त्याची कर्तव्ये पार पाडण्यासाठी राज्य सरकारने उक्त कलम ९ अन्वयें एक किंवा अनेक तहसीलदारांची किंवा नायब तहसीलदारांची किंवा एक किंवा अनेक अधिकाऱ्यांची नेमणूक केली असेल त्या बाबतींत अशा प्रत्येक तहसीलदारानें किंवा नायब-तहसीलदारानें किंवा अधिकाऱ्याने, कलेक्टरच्या नियंत्रणाधीन राहून, तहसीलदार सामान्य किंवा विशेष आदेशाद्वारें त्याजकडे सोपविल असें कलम ८८-अ अन्वयें तहसिलदारापुढें सुरु झालेलें चौकशीचें काम किंवा इतर कामकाज निकालांत काढलें पाहिजे.

कामकाज ८९-ब. कलेक्टर यांस, पक्षकारांस योग्य नोटीस दिल्यानंतर, लेखी आदेशाद्वारें, निर्णयासाठी आपल्या जिल्ह्यांतील तहसीलदारापुढें अनिर्णित असलेले कोणतेहि कामकाज अशा पाठविण्याचा तहसीलदाराकडून काढून तें आपल्या जिल्ह्यांतील इतर कोणत्याहि तहसीलदाराकडे निर्णयासाठी पाठविण्याचा अधिकार आहे. आणि त्यानंतर, ज्यांच्याकडे कामकाज अशा रीतीने निर्णयासाठी पाठविण्यांत आलें असेल त्या तहसीलदारानें अशा कामकाजाच्या संबंधांत या अधिनियमान्वयें क्षेत्राधिकार चालविला पाहिजे :

परंतु, कलम ९४ अन्वयें ग्राम अधिकाऱ्यास चावयाचा कोणताहि आदेश, असें ग्राम अधिकारी ज्यास अधीन असतील अशा तहसीलदारानें दिला पाहिजे.]

अपिलें व फेरतपासणी.

१[९०. (१) मध्यंतरीय आदेश खेरीज करून ह्या अधिनियमान्वयें तहसील- दारानें * * * किंवा न्यायाधिकरणानें दिलेल्या प्रत्येक आदेशावर, कलेक्टरकडे अपील करतां येईल आणि अशा अपिलावरील कलेक्टरचे आदेश अखेरचे असतील.

(२) कलेक्टरने दिलेल्या, मध्यंतरीय आदेशाव्यतिरिक्त इतर प्रत्येक प्रारंभिक आदेशावर, १[मुंबई महसूल न्यायाधिकरण अधिनियम, १९३९, यांत कांहीहि असलें

१ मूळ कलमाऐवजी ही कलमें, सन १९५९ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम ५ अन्वयें, दाखल करण्यांत आलीत.

२ दिनांक ४ फेब्रुवारी १९५४ चें "असाधारण राजपत्र", क्रमांक २९, यांत प्रसिद्ध केलेला सन १९५४ चा अधिनियम क्रमांक ३, अन्वयें हा मजकूर दाखल करण्यांत आला.

३ "किंवा डेप्युटी कलेक्टरने" हे शब्द, सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, कलम ३४ (१) अन्वयें गाळण्यांत आले.

४ "महसूल मंडळाकडे अपील करतां येईल आणि अशा अपिलावरील, महसूल मंडळाचा आदेश" या मजकुराऐवजी, वरील अधिनियमाचें कलम ३४ (२) अन्वयें हा मजकूर दाखल करण्यांत आला.

तरी, त्या अधिनियमान्वये रचना केलेल्या *मुंबई महसूल न्यायाधिकरणाकडे अपील करता येईल आणि मुंबई महसूल न्यायाधिकरणाचा अशा अपिलावरील आदेश अखेरचा असेल.]

(३) तहसीलदार * * * किंवा न्यायाधिकरण किंवा कलेक्टर याने दिलेल्या कोणत्याहि मध्यंतरीय आदेशावर कोणत्याहि बाबतीत, कोणतेहि अपील करता येणार नाही. परंतु तहसीलदाराने * * * दिलेल्या मध्यंतरीय आदेशावर, कलम ९१ मध्ये नमूद केलेल्या मुद्यांवर, कलेक्टरकडे फेरतपासणीसाठी अर्ज करता येईल.

३ (३-अ) या अधिनियमांत अन्यथा जी तरतूद केली असेल ती खेरीजकरून, जमीन महसूल अधिनियमाच्या विभाग ११ चे उपबंध, जणू कलेक्टर हा तहसीलदार किंवा न्यायाधिकरण याचा निकटवर्ती वरिष्ठ अधिकारी आहे असे समजून या अधिनियमान्वये कलेक्टरकडे केलेल्या अपिलांस लागू होतील. कलेक्टरला, अपिलांत खर्च देण्यासंबंधी आदेश देण्याचा अधिकार असेल.]

३ (४) पोट-कलम (२) अन्वये अपिलें निकालांत काढतांना, *मुंबई महसूल न्यायाधिकरणाने, व्यवहार प्रक्रिया संहिता, १९०८, अन्वये मूळ न्यायालयाच्या हुकुमन्याम्यावर किंवा आदेशावर केलेली अपिलें निकालांत काढतांना न्यायालयास जे अधिकार असतात ते सर्व अधिकार चालविले पाहिजेत आणि न्यायालय जी कार्यरीति अनुसरते तीच कार्यरीति अनुसरली पाहिजे.]

३ १०-अ. कलेक्टर यांस, पक्षकारांस योग्य नोटीस दिल्यानंतर, लेखी आदेशाद्वारे अपिलें पृढील गोष्टी करण्याचा अधिकार आहे :— निर्णयासाठी

(अ) आपणापुढें किंवा आपणास अधीन असलेला कोणताहि सहाय्यक किंवा डेप्युटी-कलेक्टर याजपुढें अनिर्णित असलेले कोणतेहि अपील, जो कोणताहि सहाय्यक किंवा डेप्युटी-कलेक्टर, कलेक्टरची कर्तव्ये पार पाडीत असेल व अधिकार चालवीत असेल व ज्याचे नांव अशा आदेशांत निर्दिष्ट केले असेल त्याजकडे निर्णयासाठी पाठविण्याचे व काढून घ्याचे अधिकार. आणि असे अपील अशा रीतीने निर्णयासाठी पाठविण्यांत आल्यावर, यथास्थिति सहाय्यक कलेक्टर किंवा डेप्युटी कलेक्टर यांस, जणू असे अपील प्रारंभतः त्याजकडे करण्यांत आले होते असे समजून, त्याची सुनावणी करून देण्याचा अधिकार असेल; अथवा

(ब) कोणताहि सहाय्यक किंवा डेप्युटी कलेक्टर याजपुढें अनिर्णित असलेले कोणतेहि अपील काढून घेऊन त्याची स्वतः सुनावणी करून निर्णय देणे.]

*सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३१, याचे कलम २१, पोट-कलम (२) पहा.

१ "किंवा डेप्युटी कलेक्टरने" हे शब्द सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, कलम ३४ (१) अन्वये गाळण्यांत आले.

२ सन १९५९ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम ६ अन्वये हें पोट-कलम दाखल करण्यांत आलें.

३ सन १९५४ चा अधिनियम क्रमांक ३, कलम ३४ (३) अन्वये हें पोट-कलम दाखल करण्यांत आलें.

४ हें कलम, मूळ कलमाऐवजी, सन १९५९ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम ७ अन्वये दाखल करण्यांत आलें.

फेरतपासणी
करण्याचा
कलेक्टरचा
अधिकार.

१०-ब (१) अपिलासाठी दिलेल्या मुदतीत कोणतेही अपील करण्यांत आले नसेल त्या बाबतीत, कलेक्टरला स्वतः होऊन किंवा या बाबतीत, [कमिशनरने] किंवा राज्य सरकारने लहून कळविल्यावर, कोणत्याही वेळी,--

(अ) कोणताही तहसीलदार किंवा न्यायाधिकरण चालवीत असलेल्या कोणत्याही चौकशीचे किंवा कामकाजाचे कागदपत्र, अशास्थिति, अशा तहसीलदाराने किंवा न्यायाधिकरणाने दिलेल्या कोणत्याही आदेशाच्या नैघतेविषयी किंवा औचित्याविषयी आणि अशा तहसीलदाराच्या किंवा न्यायाधिकरणाच्या कामकाजाच्या नियमिततेविषयी स्वतःची खात्री करून घेण्याच्या कारणासाठी मागविण्याचा, आणि

(ब) त्यावर, त्याला योग्य वाटेल असा आदेश देण्याचा, अधिकार आहे :

परंतु, अशा आदेशाच्या तारखेपासून एक वर्षाची मुदत संपल्यानंतर असे कोणतेही कागदपत्र मागवितां कामा नये, आणि हितसंबंध असलेल्या पक्षकारांस हजर राहण्याची व आपली बाजू मांडण्याची संधि दिल्याशिवाय अशा तहसीलदाराच्या किंवा न्यायाधिकरणाच्या कोणत्याही आदेशांत फेरफार करतां कामा नये, तो रद्द करतां कामा नये किंवा फिरवितां कामा नये.]

(२) जेव्हां कलेक्टरची कर्तव्ये पार पाडणाऱ्या किंवा त्याचे अधिकार चालविणाऱ्या सहाय्यक किंवा डेप्युटी-कलेक्टरने किंवा या अधिनियमान्वये कलेक्टरची कामे पार पाडण्यासाठी राज्य सरकारने खास अधिकृत केलेल्या अधिकाऱ्याने कलम ५३-क अन्वये कोणताही आदेश दिला असेल तेव्हां, असा आदेश कलेक्टरकडून फेरतपासणी केला जाण्यास अर्धीन असेल आणि पोट-कलम (१) चे उपबंध तहसीलदाराच्या किंवा न्यायाधिकरणाच्या कामकाजास ज्याप्रमाणे लागू होतात त्याप्रमाणे ते सहाय्यक किंवा डेप्युटी-कलेक्टरच्या किंवा संबंधित अधिकाऱ्याच्या कामकाजास लागू होतील.

फेरतपासणी.

९१. (१) *मुंबई महसूल न्यायाधिकरण अधिनियम, १९३९, यांत कांहीही असले तरी, कलेक्टरने अपिलावर किंवा कलम ९०-ब अन्वये दिलेल्या कोणत्याही आदेशाविरुद्ध, उक्त अधिनियमान्वये रचना केलेल्या *मुंबई महसूल न्यायाधिकरणाकडे फक्त पुढील मुद्यावर फेरतपासणीसाठी अर्ज करण्याचा अधिकार आहे :--

(अ) कलेक्टरने दिलेला आदेश विधिविरुद्ध होता ;

(ब) कलेक्टरने कांहीं महत्त्वाचे विधिसंबंधी वादविषय ठरविण्यांत कसूर केली होती ; अथवा

(क) या अधिनियमान्वये तरतूद केलेली कार्यरीति अनुसरण्यांत महत्त्वाचा दोष घडला व त्यामुळे न्यायदानाचे काम बरोबर झाले नाही.

(२) या कलमाखालील अर्ज निकालांत काढतांना *मुंबई महसूल न्यायाधिकरणाने, राज्य सरकार *मुंबई महसूल न्यायाधिकरणाच्या सल्ल्याने या अधिनियमान्वये केलेल्या नियमाद्वारे विहित करील ती कार्यरीति अनुसरली पाहिजे.]

*सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३१, याचे कलम २१, पोट-कलम (२) पहा.

१ मूळ कलम ९१ ऐवजी, कलमें ९०-ब व ९१ हीं, सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, कलम ३५, अन्वये दाखल करण्यांत आलीं.

२ "प्रमुख निबंधक प्राधिकाऱ्याने" या मजकूरऐवजी हा मजकूर, सन १९६० चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २८, कलम १३, अन्वये दाखल करण्यांत आला.

३ सन १९५९ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, कलम ८ अन्वये, हे परंतुक दाखल केले.

१२. ह्या अधिनियमान्वये अपिलें किंवा फेरतपासणी यांच्या संबंधांत क्षेत्राधिकार अपिलें किंवा चालविणाऱ्या प्राधिकाऱ्याने त्यास न्याय्य वाटेल असा ह्या अधिनियमाशी सुसंगत फेरतपासणी असलेला आदेश दिला पाहिजे मग तो, ज्या आदेशाविरुद्ध अपिल किंवा फेरतपासणी साठी केलेले अर्ज केला असेल तो आदेश कायम करून, रद्द करून किंवा दुस्त करून दिलेला असो. अर्ज यांत

[* * * * *] चालवावयाचे अधिकार.

१३. ह्या अधिनियमान्वये करावयाचे प्रत्येक अपील आणि फेरतपासणीसाठी मुदत. करावयाचा प्रत्येक अर्ज हा ज्या आदेशाविरुद्ध अपील किंवा असा अर्ज दाखल केला असेल त्या आदेशाच्या तारखेपासून साठ दिवसांच्या आंत दाखल केला पाहिजे. आणि उक्त मुदतीची गणना करण्याच्या प्रयोजनार्थ [भारतीय मुदत अधिनियम, १९०८] याचे उपबंध लागू होतील.

१४. जेव्हां ह्या अधिनियमाखालील प्रारंभिक अपील किंवा फेरतपासणी आदेशांत आदेशांची कोणत्याहि इसमाने द्यावयाच्या रकमेचा अंतर्भाव होत असेल तेव्हां, अशा इसमाकडून अंमल-येणें असलेली रक्कम, जणू काहीं ती जमीन महसूलाची थकबाकी असल्याप्रमाणे त्याज-बजावणी. कडून वसूल करतां येईल आणि जेव्हां अशा आदेशांत, कोणत्याहि इसमास जमिनीचा कबजा देणें अंतर्भूत असेल तेव्हां, त्याची [जणू असा आदेश हा मामलतदार न्यायालय अधिनियम, १९०६, अन्वये तहसीलदारानें दिलेला निर्णय आहे असे समजून उक्त अधिनियमाच्या कलम २१ मध्ये तरतूद केलेल्या रीतीनें अंमलबजावणी केली पाहिजे :

परंतु, कलम १३ मध्ये तरतूद केल्याप्रमाणे अपिलाची किंवा यथास्थिति फेरतपासणीसाठीं करावयाच्या अर्जांची मुदत संपेपर्यंत अशा आदेशाची अंमलबजावणी करतां कामा नये.]

१५. हैदराबाद न्यायालय शुल्क अधिनियम (१३२४ फसलीचा अधिनियम ६) न्यायालय यांत कांहींहि असले तरी, ह्या अधिनियमान्वये दाखल केलेल्या प्रत्येक मूळ अर्जावर शुल्क. प्रत्येक अपिलावर आणि फेरतपासणीसाठीं केलेल्या प्रत्येक अर्जावर, विहित करण्यांत येईल अशा किमतीचा न्यायालय शुल्क मुद्रांक लावला पाहिजे.

[१५-अ. तहसीलदार, न्यायाधिकरण, कलेक्टर आणि *मुंबई महसूल न्याया- चौकशी व धिकरण यांपुढील सर्व चौकशीचे काम आणि कामकाज, भारतीय दंड संहिता, कलमें कामकाज १९३, २१९ आणि २२८ यांच्या अर्थानुसार न्यायालयीन कामकाज आहे असे सम- न्यायालयीन जलें पाहिजे.] कामकाज असणें.

१५-ब. [* * * * *]

* सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३१, कलम २१, पोट-कलम (२) पहा.

१ सन १९५९ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, कलम ९ अन्वये, "आणि अशा अधिकाऱ्यास कलम ८९, पोट कलम (२) अन्वये मूळ प्राधिकाऱ्यास दिलेले अधिका-कार असतील.", हा मजकूर वगळण्यांत आला.

२ "हैदराबाद मुदत अधिनियम (सन १३२२ फ. चा. २) " या ऐवजी हा मज-कूर सन १९५४ चा हैदराबाद अधिनियम क्रमांक ३ कलम ४३, अन्वये दाखल केला.

३ सन १९५९ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, चा कलम १०, अन्वये मूळ मजकूराऐवजी हा मजकूर दाखल करण्यांत आला.

४ कलमें १५-अ व १५-ब ही, सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, कलम ३६, अन्वये दाखल करण्यांत आली.

५ सन १९६१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ४५, कलम ८, अन्वये हें कलम वगळण्यांत आलें.

विभाग १०.

अपराध व शास्ति.

अपराध व
शास्ति.

१६. (१) जो कोणताहि इसम, पुढील कोष्टकाच्या पहिल्या स्तंभांत निर्दिष्ट केलेल्या कोणत्याहि कलमांच्या किंवा पोट कलमाच्या [किंवा तदन्वये कोणत्याहि आदेशाच्या] कोणत्याहि उपबंधाचे उल्लंघन करील, तो अशा उल्लंघनावद्दल दोषी ठरविण्यांत आला असता, उक्त कोष्टकाच्या तिसऱ्या स्तंभात त्याबाबत निर्दिष्ट केलेल्या रकमेपर्यंतच्या दंडाच्या शिक्षेस पात्र होईल.

स्पष्टीकरण.—“विषय” ह्या सदराखाली असलेल्या उक्त कोष्टकाच्या दुसऱ्या स्तंभातील नोंदीचा उद्देश, पहिल्या स्तंभात निर्दिष्ट केलेल्या कलमांत किंवा पोट-कलमांत [किंवा आदेशांत] वर्णन केलेल्या अपराधांची व्याख्या देण्याचा नाही किंवा त्यांचा उद्देश त्या कलमांचा व पोट-कलमांचा [किंवा आदेशांचा] गोषवारा म्हणून देण्याचाहि नाही. परंतु त्या, पहिल्या स्तंभात [ज्यांचा उल्लेख केलेला आहे] अशा कलमांत किंवा पोट कलमांत [किंवा आदेशांत] असलेल्या विषयांचे केवळ उल्लेख म्हणून दाखल करण्यांत आल्या आहेत :—

कलम, पोट-कलम किंवा कडिका (१)	विषय (२)	करता येईल असा दंड [रुपयांत] (३)
*	*	*
*	*	*
[ ]	[ ]	[ ]
कलम १४(३) ..	मजुरीच्या किंवा चाकरीच्या स्वरूपांत खंड घेणे	१,०००
कलम १६ ..	रद्द केलेला उपकर, पट्टी, कर बसविणे किंवा चाकरी घेणे.	१,०००
कलम १९(१) ..	कुळवहिवाट अवैध रीतीने रद्द करणे	१,०००
कलम २९(२) ..	मिळालेल्या खंडाच्या रकमेबद्दल लेखी पावती देण्यांत कसूर.	१००

१ सन १९६० चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २८, कलम १४ (अ) अन्वये, हा मजकूर दाखल केला.

२ वरील अधिनियमाचे कलम १४ (ब) (१), अन्वये हा मजकूर दाखल केला.

३ “ज्यांचे क्रमांक दिले आहेत” या मजकूराऐवजी हा मजकूर, वरील अधिनियमाचे कलम १४ (ब) (२) अन्वये दाखल केला.

४ सन १९६० चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २८, कलम १४ (क) (१), अन्वये जादा दाखल केला.

५ कलमे ६ व ८ याच्यासंबंधातील ह्या नोंदी, सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, कलम ३७ (१) याअन्वये गाळण्यांत आल्या.

६ दिनांक ४ फेब्रुवारी १९५४ चें “असाधारण राजपत्र”, क्रमांक २९. यांत प्रसिद्ध केलेला सन १९५४ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३, या अन्वये ही सुधारणा करण्यांत आली.

कलम, पोट-कलम किंवा कंडिका (१)	विषय (२)	करतां येईल असा दंड [रुपयांत] (३)
--	-------------	---

कलम ३२ (२)] जमिनीचा किंवा राहत्या घराचा कबजा घेणे १,०००

३ [कलम ५०-ड, .. कलम ५०-ड, पोट-कलम (२) अन्वये दिलेल्या १००
पोट-कलम (२) आदेशाचे पालन करण्यांत शेजारची जमीन धारण
अन्वये दिलेला करणाऱ्याने कसूर केला असेल त्याबाबतीत.
आदेश.

कलम ५०-फ, .. कलम ५०-फ, पोट-कलम (२) अन्वये दिलेल्या १००
पोट-कलम (२) अन्वये आदेशाचे पालन करण्यांत पाणी घेणाऱ्या
दिलेला आदेश. इसमाने कसूर केला असेल त्याबाबतीत.

(२) ३ [दंड प्रक्रिया संहिता, १८९८] यांत कांहीहि असलें तरी, कलम १४
किंवा कलम १६ [किंवा कलम २९, पोट-कलम (२) किंवा कलम ३२,
पोट-कलम (२)] यांच्या उपबंधाचे उल्लंघन झाल्यामुळे घडलेला अपराध सत्तेय
असेल.

३ [१६ अ. ५ (१)] जो कोणताहि इसम, ह्या अधिनियमाच्या ज्या कोणत्याहि शास्ति-
उपबंधाबाबत त्यांत अन्यथा शास्तीची तुरतूद केलेली नसेल त्या उपबंधाचे उल्लंघन संबंधी
करील त्यांस, पराकाष्ठा ५०० रुपये दंडाची शिक्षा होईल.] सामान्य
उपबंध.

४ [(२) पोट-कलम (१) मधील कोणताहि मजकूर कलम ९८-अ, ९८-ब, ९८-क
किंवा ९८-ड चे उपबंध ज्यास लागू होतात अशा कोणत्याहि उल्लंघनास लागू होणार
नाहीं.]

१ दिनांक ३१ मार्च १९५४ चे "असाधारण राजपत्र", क्रमांक १८, यांत
प्रसिद्ध केलेला सन १९५१ चा अधिनियम क्रमांक १३, अन्वये ही सुधारणा कर-
ण्यांत आली.

२ सन १९६० चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २८, कलम १४ (क) (२)
अन्वये ह्या नोंदी जादा दाखल केल्या.

३ दिनांक ४ फेब्रुवारी १९५४ चे "असाधारण राजपत्र", क्रमांक २९, यांत
प्रसिद्ध केलेला सन १९५४ चा अधिनियम क्रमांक ३, या अन्वये ही सुधारणा कर-
ण्यांत आली.

४ सन १९५८ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक ३२, कलम ३७ (२) अन्वये
हे शब्द, कंस व आकडे दाखल करण्यांत आले.

५ सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक, ३२, कलम ३८, अन्वये कलम
९६-अ यास त्या कलमाचे पोट-कलम (१) असा नवीन क्रमांक देण्यांत आला आणि
अशा रीतीने नवीन क्रमांक दिलेल्या पोट-कलम (१) नंतर पोट-कलम (२) हे
दाखल करण्यांत आले.

विभाग ११.

संकीर्ण.

१७. (१) सरकारास, या अधिनियमाचे उद्देश पार पाडण्याकरितां * [राजपत्रांतील] अधिसूचनेद्वारे नियम करण्याचा अधिकार आहे. *

* [(३) ह्या अधिनियमान्वये नियम करताना, सरकारास, त्यात अशी तरतूद करण्याचा अधिकार आहे कीं, त्याचे उल्लंघन करणारास, पराकाष्ठा ५०० रुपयांहून अधिक नसेल इतक्या रकमेपर्यंत दंडाची शिक्षा होईल.]

* [(४) या कलमान्वये केलेले नियम, ते कायम करण्यापूर्वी आगाऊ प्रसिद्ध करण्यात आले पाहिजेत.]

(५) या कलमान्वये केलेले सर्व नियम, ते करण्यात आल्यानंतर शक्य तितक्या लवकर, राज्य विधानमंडळाच्या प्रत्येक सभागृहापुढे ठेवण्यात आले पाहिजेत आणि ज्या अधिवेशनात ते अशा रीतीने ठेवण्यात आले असतील त्या अधिवेशनात किंवा त्याच्या लगतनंतरच्या अधिवेशनांत राज्य विधानमंडळ त्यात जे फेरफार करील व राजपत्रात प्रसिद्ध करील त्या फेरफारास ते अधीन असतील.]

संक्षिप्तपणे
काम चालवून
काढून टाकणे.

१८. जर कोणताहि इसम—

(अ) ज्या जमिनीचे हस्तांतरण हे पक्षकारांचे कृत्य किंवा विधीचा अंमल यामुळे ह्या अधिनियमाच्या उपबंधानुसार अवैध असेल; अथवा

(ब) ज्या जमिनीची व्यवस्था राज्यसरकारने उक्त उपबंधान्वये स्वतःकडे घेतली असेल; अथवा

(क) ज्या जमिनीचा उपयोग व भोगवटा करण्याचा उक्त उपबंधान्वये त्यास हक्क नसेल; व उक्त उपबंधांत त्यास काढून टाकण्याबद्दल तरतूद करण्यात आली नसेल, अशा कोणत्याहि जमिनीचा अनेधिकृतपणे भोगवटा करित असेल तर किंवा अशी कोणतीहि जमीन अवैधरीत्या त्याच्या कबजात असेल तर, त्यास अशा जमिनीतून संक्षिप्तपणे काम चालवून काढून टाकण्याचा कलेक्टर यास अधिकार आहे.

दिनांक १
डिसेंबर
१९५७
केलेले.

संक्रामण
इत्यादि,
ठरविणे.

* [१८-अ. (१) * [कलम ३८-ड च्या उपबंधापैकी किंवा] हैदराबाद कुळवहिवाट व शेतजमीन (सुधारणा) अधिनियम, १९५७ (ज्याचा यांत यापुढे सुधारणा अधिनियम १९५७, असा उल्लेख केला आहे) याच्या प्रारंभापूर्वी विभाग ५ हा ज्या स्वरूपांत

१ "जरिदा" या शब्दाऐवजी हा शब्द, मुंबई (हैदराबाद प्रदेश) विधि अनुकूलन (राज्य व समवर्ती विषय) आदेश, १९५६ या अन्वये दाखल करण्यात आला.

२ सन १९६० चा मुंबई अधिनियम क्रमांक २० याच्या दुसऱ्या अनुसूची अन्वये कलम १७ चे पोट-कलम (२) वगळण्यात आले.

३ दिनांक १२ मार्च १९५६ चे "असाधारण राजपत्र" क्रमांक २९ यात प्रसिद्ध केलेला सन १९५६ चा अधिनियम क्रमांक ३, या अन्वये हा मजकूर दाखल करण्यात आला.

४ सन १९६० चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २८, कलम १५ (ब) अन्वये ही पोट-कलमें जादा दाखल करण्यात आली.

५ कलमे १८-अ, १८-ब, १८-क व १८-ड ही सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, कलम ३९ या अन्वये दाखल करण्यात आला.

६ हा मजकूर सन १९६० चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २८, कलम १६ (अ) अन्वये दाखल करण्यात आला.

अंमलांत होता त्या स्वरूपातील त्याच्या उपबंधांपैकी कोणत्याहि उपबंधाचे उल्लंघन करून केलेले कोणत्याहि जमिनीचे कायमचे अन्य संक्रामण किंवा हस्तांतरण—

(अ) जर ते दिनांक १० जून १९५० रोजी किंवा त्यानंतर परंतु दिनांक २६ जानेवारी १९५६ पूर्वी केलेले असेल तर, आणि ज्याच्या नांवे अशी जमीन करून दिली तो इसम किंवा हस्तांतरिती [राज्य सरकारला दंडादाखल ५ रुपये] देईल तर, असे अन्यसंक्रामण किंवा हस्तांतरण उक्त उपबंधाचे उल्लंघन करून करण्यात आले होते याच केवळ मुद्यावर अवैध असल्याचे जाहीर करता कामा नये ;

(ब) जर ते दिनांक २६ जानेवारी १९५६ रोजी किंवा त्यानंतर परंतु दिनांक १ डिसेंबर १९५७ पूर्वी केलेले असेल तर, आणि ज्याच्या नांवे अशी जमीन करून दिली तो इसम किंवा हस्तांतरिती राज्य सरकारला मोबदल्याच्या एक टक्क्या-एवढी रक्कम किंवा रुपये १०० यापैकी जी कमी असेल ती रक्कम दंडादाखल देईल, तर, असे अन्य संक्रामण किंवा हस्तांतरण उक्त उपबंधाचे उल्लंघन करून करण्यात आले होते याच केवळ मुद्यावर अवैध असल्याचे जाहीर करता कामा नये.

[परंतु, असे अन्यसंक्रामण किंवा हस्तांतरण प्रत्यक्ष कबजा असलेल्या कुळाच्या नावे करून दिले असेल तर, शास्ति फक्त एक रुपयां असेल:

तसेच, कोणतेहि कायमचे अन्यसंक्रामण किंवा हस्तांतरण प्रत्यक्ष कबजा असलेल्या कुळान्वयतिरिक्त इतर कोणत्याहि इसमाच्या नांवे करून दिले असेल आणि असे अन्यसंक्रामण किंवा हस्तांतरण एकतर अशा कुळास अवैधरीत्या काढून टाकल्यानंतर करण्यात आले असेल किंवा त्याचा परिणाम अशा कुळास काढून टाकण्यात झाला असेल तर, असे अन्यसंक्रामण किंवा हस्तांतरण वर सांगितल्याप्रमाणे वैध ठरविता कामा नये ; परंतु जर अशा रीतीने काढून टाकण्यांत आलेल्या कुळाने कलम ३२ अन्वये त्या कलमात तरतूद केलेल्या मुदतीत जमिनीचा कबजा मिळविण्यासाठी अर्ज करण्यांत कसूर केला असेल तर, असे अन्यसंक्रामण किंवा हस्तांतरण वैध ठरविण्याचा अधिकार असेल.]

(२) असा दंड दिल्यावर, तहसिलदाराने असे हस्तांतरण अवैध नाही असे प्रमाणपत्र, अशी जमीन ज्याच्या नावे करून दिली त्या इसमास किंवा हस्तांतरितीस दिले पाहिजे.

(३) जमीन ज्याच्या नावे करून दिली तो इसम किंवा हस्तांतरिती पोट-कलम (१) मध्ये उल्लेख केलेला दंड, विहित करण्यांत येईल अशा मुदतीत देण्यात कसूर करील त्याबाबतीत, तहसिलदाराने हस्तांतरण अवैध असल्याचे जाहीर केले पाहिजे आणि त्यानंतर कलम ९८-क, पोट-कलमें (३) ते (५) यांचे उपबंध लागू होतील.

(४) या कलमान्वये कोणतेहि कायम अन्यसंक्रामण किंवा हस्तांतरण वैध ठरविल्यामुळे कलम ३७-अ किंवा कलम ३८-इ अन्वये कोणत्याहि इसमास मिळालेल्या हक्कास बाध येणार नाही.

१ "राज्य सरकारला" या मजकूराने सुरु होणाऱ्या व "कोणत्याहि बाबतीत पांच रुपये" या मजकूराने संपणाऱ्या मजकुराऐवजी हा मजकूर सन १९६०चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २८, कलम १६ (ब) अन्वये दाखल करण्यात आला व तो दिनांक ८ जून १९५८ रोजी दाखल करण्यात आला होता असे समजण्यात आले पाहिजे.

२ हे परंतुक, सन १९६० चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २८, कलम १६(क) अन्वये दाखल करण्यात आले आणि ते दिनांक ८ जून १९५८ रोजी दाखल करण्यात आले होते असे समजण्यात आले पाहिजे.

(५) ह्या कलमान्वये कोणत्याहि जमिनीचे कायम अन्यसंक्रामण किंवा हस्तांतरण वैध ठरविल्याने कलम ५३-क अन्वये सरकारने अशा जमिनीची व्यवस्था हाती घेण्यास प्रतिबंध होणार नाही.

(६) या कलमाच्या वरील उपबंधांतील कोणताहि मजकूर, कलम ४७, पोट-कलम (१) च्या पहिल्या परंतुकाच्या उपबंधानुसार वध ठरविण्यात आलेल्या कायम अन्य-संक्रामणास किंवा हस्तांतरणास लागू होणार नाही.

दिनांक १ डिसेंबर १९५७ आणि सुधारणा अधिनियम, १९५७ याच्या प्रारंभाची तारीख यांच्या दरम्यानच्या मुदतीत केलेली काही अन्यसंक्रामणे, इत्यादि, अवैध असणे.

९८-ब. (१) दिनांक १ डिसेंबर १९५७ रोजी किंवा त्यानंतर, परंतु सुधारणा अधिनियम, १९५७, याच्या प्रारंभापूर्वी केलेल्या कोणत्याहि जमिनीच्या कायम अन्यसंक्रामणाच्या, हस्तांतरणाच्या किंवा संपादनाच्या बाबतीत, तहसिलदारास, स्वतः होऊन किंवा अशा जमिनीत हितसंबंध असलेल्या कोणत्याहि इसमाच्या अर्जावरून असे अन्यसंक्रामण किंवा हस्तांतरण किंवा संपादन—

(अ) सुधारणा अधिनियम, १९५७, याच्या प्रारंभापूर्वी विभाग ५ हा ज्या स्वरूपात अंमलात होता त्या स्वरूपांतील त्याच्या उपबंधांपैकी कोणत्याहि उपबंधाचे उल्लंघन करून करण्यात आले होते; किंवा

(ब) सुधारणा अधिनियम, १९५७, अन्वये सुधारलेल्या या अधिनियमाच्या उपबंधांपैकी कोणत्याहि उपबंधाशी विसंगत आहे;

असे वाटण्यास कारण असेल तर तहसिलदाराने, असे अन्यसंक्रामण, हस्तांतरण किंवा संपादन अवैध आहे असे जाहीर करण्यात का येऊं नये याचे कारण दर्शविण्यासाठी, यथास्थिति, हस्तांतरकर्ता, हस्तांतरिती किंवा अशी जमीन संपादन करणारा इसम यास, विहित केलेल्या नमुन्यांत नोटीस दिली पाहिजे आणि चौकशी केली पाहिजे आणि अन्यसंक्रामण, हस्तांतरण किंवा संपादन अवैध आहे किंवा नाही याचा निर्णय दिला पाहिजे.

(२) जर अशी चौकशी केल्यानंतर तहसिलदार असे अन्यसंक्रामण, हस्तांतरण किंवा संपादन अवैध आहे असे जाहीर करील तर, त्याने, ज्या इसमाकडून जमीन संपादन करण्यात आली होती त्या इसमास ती परत करण्यात यावी आणि मोबदल्याबद्दल दिलेली रक्कम, कोणतीहि असल्यास, ती हस्तांतरकर्त्याकडून जमीनमहसुलाची थकवाकी असल्याप्रमाणे वसूल करण्यात यावी व हस्तांतरितीस देण्यात यावी असा निदेश दिला पाहिजे आणि ती रक्कम अशा रीतीने पूर्णपणे देण्यात येईपर्यंत ती अशा जमिनीवर भार म्हणून राहिल :

परंतु, असे अन्यसंक्रामण, हस्तांतरण किंवा संपादन हे जमीन कबजात असणाऱ्या कुळाला नावे करण्यात आले असेल त्याबाबतीत, जर कुळाने राज्य सरकारला १ रुपया दंडादाखल दिला असेल तर असे अन्यसंक्रामण, हस्तांतरण किंवा संपादन अवैध असल्याचे जाहीर करता कामा नये.

(३) अशा रीतीने जमीन परत करण्याविषयी ज्या इसमास निदेश देण्यांत आला असेल, तो इसम जमिनीचा कबजा घेण्यास नकार देईल, तर, तहसिलदाराने ती जमीन अधिक जमीन आहे, असे जाहीर केले पाहिजे.

(४) पोट-कलम (३) अन्वये अधिक जमीन म्हणून जाहीर केलेल्या जमिनीच्या संबंधात मिळालेली आवतक खर्चाबद्दलच्या नुकसानभरपाईची किंवा वाजवी किमतीची रक्कम [हस्तांतरण करणारास] देण्याजोगी असेल.

१ सन १९५९ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, कलम ११ (१) अन्वये "हस्तांतरितीस" या शब्दाऐवजी हा शब्द दाखल करण्यात आला.

(५) जर हस्तांतरिती, पोट-कलम (२) अन्वये त्यास दिलेली रक्कम स्वीकारण्याचे नाकारील किंवा हस्तांतरण करणारा पोट-कलम (४) अन्वये त्यास दिलेली रक्कम स्वीकारण्याचे नाकारील तर,] ती रक्कम सरकारजमा होईल.

९८-क. (१) सुधारणा अधिनियम, १९५७, याच्या प्रारंभाच्या वेळी किंवा जिचे अन्य प्रारंभानंतर केलेल्या कोणत्याहि जमिनीच्या कायम अन्य संक्रामणाच्या, हस्तांतरणाच्या संक्रामण किंवा संपादनाच्या बाबतीत, तहसीलदारास, स्वतः होऊन किंवा अशा जमिनीत अवैध आहे हितसंबंध असलेल्या कोणत्याहि इसमाच्या अर्जावरून, असे अन्य संक्रामण, हस्तांतरण अशा जमिनी किंवा संपादन या अधिनियमाच्या उपबंधांपैकी कोणत्याहि उपबंधांन्वये अवैध आहे किंवा ते नीची विल्हे-अवैध झाले आहे असे वाटण्यास कारण असेल त्या बाबतीत तहसीलदाराने नोटीस दिली वाट लावण्यापाहिजे व कलम ९८-ब यांत तरतूद केलेल्या रीतीने चौकशी केली पाहिजे आणि बाबत असे अन्य संक्रामण, हस्तांतरण किंवा संपादन अवैध आहे किंवा नाही याचा निर्णय दिला पाहिजे.

(२) जर अशी चौकशी केल्यानंतर असे अन्य संक्रामण, हस्तांतरण किंवा संपादन अवैध आहे असे तहसीलदाराने वाटेल तर त्याने असे अन्य संक्रामण, हस्तांतरण किंवा संपादन अवैध आहे असे जाहीर करणारा आदेश दिला पाहिजे :

परंतु, भूमिधारकाने, जमीन कबजात असलेल्या कुळाच्या नावे जमीन केली असेल किंवा त्याजकडे ती हस्तांतरित केली असेल व अशा रीतीने नावे करून दिलेल्या किंवा हस्तांतरित करण्यांत आलेल्या जमिनीचे क्षेत्र व कूळ जातीने कशीत असलेल्या, कोणतीही असल्यास, इतर जमिनीचे क्षेत्र हे तीन कुटुंबास धारण करता येईल इतक्या जमिनीहून अधिक नसेल तेव्हा, तहसीलदाराने,—

(१) भूमिधारकास मिळालेली अशा जमिनीची किंमत, कलम ५०-क अन्वये ठरविलेल्या तिच्या वाजवी किंमतीहून अधिक होत नसेल आणि ज्याच्या नावे जमीन करण्यात आली असेल किंवा ज्याच्याकडे ती हस्तांतरित करण्यात आली असेल त्या इसमाने राज्य सरकारास तहसीलदार ठरवील त्याप्रमाणे तीन महिन्यांहून अधिक नाही अशा मुदतीच्या आत एक रुपया दंड दिल्यास, किंवा

(२) भूमिधारकास मिळालेली जमिनीची किंमत, कलम ५०-क अन्वये ठरविलेल्या तिच्या वाजवी किंमतीहून अधिक असेल व दुसऱ्याच्या नावे करून देणारा किंवा हस्तांतरण करणारा तसेच जमीन ज्याच्या नावे करण्यांत आली किंवा ज्याच्याकडे ती हस्तांतरित करण्यांत आली तो इसम यांच्यापैकी प्रत्येकाने राज्य सरकारास तहसीलदार ठरवील अशा मुदतीच्या आत वाजवी किंमतीच्या एक-दशांश रकमेइतका दंड दिल्यास, असे अन्य संक्रामण किंवा हस्तांतरण अवैध आहे असे जाहीर करता कामा नये.]

(३) तहसीलदाराने पोट-कलम (२) अन्वये जाहीर केल्यावर—

(अ) जमीन राज्य सरकारकडे निहित झाली आहे असे समजण्यांत येईल आणि ती अशा रीतीने निहित झाल्याच्या तारखेस तिजवर कायदेशीरपणे असलेल्या सर्व भारांपासून मुक्त होईल व पोट-कलम (४) मध्ये तरतूद केलेल्या रीतीने तिची विल्हेवाट लावली पाहिजे; भोगवट्याच्या किंमतीतून भारांच्या रकमा विहित केलेल्या

१ " किंवा पोट-कलम (४) " या मजकुराऐवजी हा मजकूर, सन १९५९ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, कलम ११ (२) अन्वये दाखल करण्यांत आला.

२ सन १९५९ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, कलम १२(१) अन्वये हे परंतुक जादा दाखल केले.

रीतीने देण्यात आल्या पाहिजेत, परंतु भारघोरकास आपल्या हक्काची कोणत्याहि इतर प्रकारे अंमलबजावणी करण्यासाठी, अशा रकमा देण्यास पात्र असलेल्या इसमाविरुद्ध कारवाई करण्याच्या त्याच्या हक्कास बाध येणार नाही.

(ब) दुसऱ्याच्या नावे करून देणाऱ्या इसमास किंवा हस्तांतरकर्त्यास जमिनीची किंमत म्हणून मिळालेली रक्कम सरकारजमा झाली आहे असे समजले पाहिजे आणि ती जमीनमहसुलाची थकवाकी असल्याप्रमाणे वसूल करण्यात येईल.

(क) तहसीलदाराने, कलम ५०-क च्या उपबंधानुसार, अशा जमिनीची वाजवी किंमत ठरविली पाहिजे.

(४) वाजवी किंमत ठरविल्यानंतर, तहसीलदाराने, अशा जमिनीची पोट-कलम (३) अन्वये ठरविलेल्या वाजवी किंमतीइतकी भोगवट्याची किंमत दिल्यावर विहित केलेल्या रीतीने अग्रतेच्या पुढील क्रमाने विक्री करून विल्हेवाट लावली पाहिजे :-

(१) अशी जमीन प्रत्यक्ष कबजात असलेले कूळ ;

(२) कलम ५३-इ मध्ये दिलेल्या क्रमांतील इसम किंवा मंडळ्या :

परंतु, भूमिधारकाने, जमीन कबजात असलेल्या कुळाच्या नावे जमीन केली असेल किंवा त्याजकडे ती हस्तांतरित केली असेल व अशा रीतीने दुसऱ्याच्या नावे करून दिलेल्या किंवा हस्तांतरित करण्यात आलेल्या जमिनीचे क्षेत्र व कूळ जातीने कशीत असलेल्या, कोणतीहि असल्यास, इतर जमिनीचे क्षेत्र हे तीन कुटुंबास धारण करता येईल इतक्या जमिनीहून अधिक नसेल तेव्हा—

(अ) दुसऱ्याच्या नावे करून देणाऱ्या किंवा हस्तांतरण करणाऱ्या इसमास मिळालेली जमिनीची किंमत वाजवी किंमतीहून अधिक नसेल तर, पोट-कलम (३) अन्वये सरकारजमा केलेली रक्कम, दुसऱ्याच्या नावे करून देणाऱ्या किंवा हस्तांतरण करणाऱ्या इसमास परत करण्यात आली पाहिजे व राज्य सरकारास एक रुपया दंड दिल्यावर, जमीन ज्याच्या नावे करण्यात आली होती किंवा ज्याच्याकडे ती हस्तांतरित करण्यात आली होती त्या इसमास जमीन परत दिली पाहिजे ; आणि

(ब) दुसऱ्याच्या नावे करून देणाऱ्या किंवा हस्तांतरण करणाऱ्या इसमास मिळालेली जमिनीची किंमत वाजवी किंमतीहून अधिक असेल तर, तहसीलदाराने अशी जमीन, वाजवी किंमतीच्या एक-दशांशाइतकी किंमत दिल्यावर ज्याच्या नावे ती करण्यात आली होती किंवा ज्याच्याकडे ती हस्तांतरित करण्यात आली होती त्या इसमास दिली पाहिजे आणि पोट-कलम (३) अन्वये सरकारजमा केलेल्या रकमेतून, दुसऱ्याच्या नावे करून देणाऱ्या किंवा हस्तांतरण करणाऱ्या इसमास वाजवी किंमतीच्या नऊ-दशांशाइतकी रक्कम परत दिली पाहिजे.]

(५) पोट-कलम (४) अन्वये वसूल झालेली भोगवट्याच्या किंमतीची रक्कम, जमिनीवर असणाऱ्या कोणत्याहि भाराची रक्कम उपरोक्त रीतीने देण्यास अधीन राहून, राज्य सरकारकडे जमा केली पाहिजे :

परंतु, कोणतीहि अधिक जमीन देणगी दिल्यामुळे किंवा मृत्युपत्रदानामुळे संपादन केली असेल त्याबाबतीत, अशा जमिनीच्या बाबतीत पोट-कलम (४) अन्वये वसूल

१ सन १९५९ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, कलम १२ (२) अन्वये हे परंतुक दाखल केले.

केलेली भोगवट्याच्या किंमतीची रक्कम, तीवर असलेल्या भारांची रक्कम देण्यास अधीन राहून, अशा संपादनामुळे जमीन ज्या देणगी मिळणाऱ्या इसमाच्या किंवा मृत्युपत्रदानाधिकाऱ्याच्या कबजांत गेली असेल, त्या देणगी मिळणाऱ्या इसमास किंवा मृत्युपत्रदानाधिकाऱ्यास दिली पाहिजे.

१८-ड. (१) कोणतीही जमीन कलम १८-क अन्वये विल्हेवाट लावली जाण्यास कलम १८-क पात्र झालेली असेल आणि अशा रीतीने विल्हेवाट लावण्यास वेळ लागण्याचा संभव अन्वये विल्हे-
आहे आणि जमीन पडीत राहू नये म्हणून अशी उपाययोजना करणे आवश्यक आहे वाट लावली
असे तहसीलदारास वाटत असेल त्याबाबतीत, त्यास, ज्या शेतकऱ्याकडे तो जातीने जाण्यास पात्र
कधीत असलेली जमीन दोन कुटुंबांना धारण करता येईल इतक्या जमिनीतून कमी असलेल्या
असेल त्या कोणत्याही शेतकऱ्यास, पुढील अटीस अधीन ठेवून ती जमीन कसण्यासाठी जमिनी
पट्ट्याने देण्याचा अधिकार आहे :— तात्पुरत्या पट्ट्याने देणे.

(१) पट्टा एक वर्ष मुदतीसाठी असेल ;

(२) पट्ट्याने घेणाऱ्या इसमाने, कलम ११ आणि कलम १७, पोट-कलम (३) च्या उपबंधानुसार ठरविलेला खंड दिला पाहिजे ;

(३) पट्ट्याने घेणारा इसम, जमीनमहसूल आणि इतर उपकर देण्यास पात्र असेल ;

(४) पट्ट्याने घेणारा इसम, पट्ट्याची मुदत संपल्यानंतर जमीन सोडून जाण्यांत कसूर करील तर, तो तहसीलदाराकडून संक्षिप्त रीतीने चौकशी करून काढून लावला जाण्यास पात्र असेल.

(२) पोट-कलम (१) अन्वये जमीन पट्ट्याने धारण करणारा इसम या अधिनियमाच्या अर्थाप्रमाणे कूळ आहे असे समजता कामा नये.

(३) पोट-कलम (१) अन्वये वसूल झालेली खंडाची रक्कम सरकारजसा होईल.]

१९. (१) [ह्या अधिनियमांत अन्यथा जी तरतूद केली असेल ती खेरीज क्षेत्राधिकारास करून] ह्या अधिनियमान्वये किंवा तदनुसार तहसीलदाराने किंवा न्यायाधिकरणाने प्रतिबंध, किंवा कलेक्टरने किंवा [कमिशनरने] किंवा सरकारने जे कोणतेही प्रश्न ठरवावयाचे, निर्णित करावयाचे किंवा विचारांत घ्यावयाचे ते ठरविण्याचा, त्यावर निर्णय देण्याचा किंवा त्यांचा विचार करण्याचा कोणत्याही दिवाणी न्यायालयास क्षेत्राधिकार असणार नाही.

(२) तहसीलदार, न्यायाधिकरण, कलेक्टर किंवा [कमिशनर] किंवा सरकार यांनी ह्या अधिनियमान्वये दिलेल्या कोणत्याही आदेशावर कोणत्याही दिवाणी किंवा फौजदारी न्यायालयांत आक्षेप घेता येणार नाही.

१ दिनांक ४ फेब्रुवारी १९५४ चे "असाधारण राजपत्र", क्रमांक २९, यांत प्रसिद्ध केलेला सन १९५४ चा अधिनियम क्रमांक ३, या अन्वये ही सुधारणा करण्यांत आली.

२ "महसूल मंडळाने" आणि "महसूल मंडळ" आणि "महसूल मंडळावर" या शब्दांऐवजी हे शब्द, सन १९६० चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २८, कलम १७ अन्वये दाखल करण्यांत आले.

या अधि-
नियमान्वयें
निर्णय
द्यावयाचे
मुद्दे ज्यांत
अंतर्भूत अस-
तील असे
दावे.

१[१९-अ. (१) या अधिनियमान्वयें जे कोणतेहि मुद्दे, ते ठरविण्यास, त्यावर निर्णय देण्यास किंवा त्यांचा विचार करण्यास सक्षम असलेल्या कोणत्याहि प्राधिकाऱ्याने (ज्याचा यांत यापुढें 'सक्षम प्राधिकारी' असा उल्लेख केला आहे) ठरवावयाचे, निर्णित करावयाचे किंवा विचारात घ्यावयाचे असतात ते कोणतेहि मुद्दे कोणत्याहि दिवाणी न्यायालयांत दाखल केलेल्या कोणत्याहि दाव्यांत अंतर्भूत असतील तर, दिवाणी न्यायालयाने असा दावा स्थगित केला पाहिजे व असे मुद्दे निकालांत काढण्यासाठी अशा सक्षम प्राधिकाऱ्याकडे लिहून पाठविले पाहिजेत.

(२) दिवाणी न्यायालयाकडून असे लिहून पाठविलेले मुद्दे मिळाल्यानंतर, सक्षम प्राधिकाऱ्याने या अधिनियमाच्या उपबंधानुसार असे मुद्दे विचारांत घेतले पाहिजेत आणि त्यावर निर्णय दिला पाहिजे आणि आपला निर्णय दिवाणी न्यायालयास कळविला पाहिजे आणि त्यानंतर अशा न्यायालयाने असा दावा त्यास लागू असलेल्या कार्यरीतीनुसार निकालांत काढला पाहिजे.

स्पष्टीकरण.—या कलमाच्या कारणासाठी, 'दिवाणी न्यायालय' या संज्ञेत, मामलतदार न्यायालय अधिनियम, १९०६, अन्वयें रचना केलेल्या मामलतदार न्यायालयाचा समावेश होतो.]

नियंत्रण.

१००. सरकारास सामान्य महसूल कारभारांत तहसीलदार, कलेक्टर व १[कमिशनर] यांजवर जे अधिकार असतात व जे नियंत्रण चालविता येते तेच अधिकार ह्या अधिनियमान्वयें काम करणाऱ्या तहसीलदारांवर, कलेक्टरांवर व १[कमिशनरांवर] असतील व तेच नियंत्रण त्याजवर चालवितां येईल.

महसूल
मंडळाकडे
अधिकार
सोंपवून देणें.

१[१००-अ. सरकारास, १[राजपत्रांत] प्रसिद्ध केलेल्या अधिसूचनेद्वारें, ह्या अधिनियमान्वयें किंवा तदनुसार त्यास दिलेले सर्व किंवा कोणतेहि अधिकार, अधिसूचनेंत निर्दिष्ट करण्यांत येतील अशा शर्तीस अधीन ठेवून, १[साहाय्यक किंवा डेप्युटी कलेक्टरच्या दर्जाहून कमी दर्जा नसलेल्या आपल्या कोणत्याहि अधिकाऱ्याकडे] सोंपवून देण्याचा अधिकार आहे.]

निस्तारण.

१०१. ह्या अधिनियमान्वयें सद्भावनापूर्वक केलेल्या किंवा जें करण्याचा इरादा आहे अशा कोणत्याहि कृत्याबद्दल कोणत्याहि इसमाविरुद्ध कोणताहि दावा किंवा इतर वैध कारवाई चालणार नाही.

१ सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम ४०, अन्वयें हें कलम दाखल करण्यांत आले.

२ "महसूल मंडळाने" आणि "महसूल मंडळ" आणि "महसूल मंडळावर" या शब्दांऐवजीं हे शब्द सन १९६० चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २८, कलम १७ अन्वयें दाखल करण्यांत आले.

३ दिनांक ३० जून १९५१ चे "असाधारण राजपत्र", क्रमांक ३२, यांत प्रसिद्ध केलेला सन १९५१ चा अधिनियम क्रमांक २३, या अन्वयें हें कलम दाखल करण्यांत आले.

४ "जरिदा" या शब्दाऐवजीं हा शब्द, मुंबई (हैदराबाद प्रदेश) विधि अनुकूलन (राज्य व समवर्ती विषय) आदेश, १९५६, यान्वयें दाखल करण्यांत आला.

५ "महसूल मंडळाकडे" या शब्दाऐवजीं हा मजकूर सन १९५८ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, याच्या कलम ४१ अन्वयें दाखल करण्यांत आला.

- १[१०२. (१) या कलमांत जी तरतूद केली असेल ती खेरीज करून, विभाग विभाग ६
 ४-अ व ४-ब मधील कोणताहि मजकूर पुढील प्रकारच्या जमिनीस लागू होणार नाही :— अन्वयें
 (१) [* * *] व्यवस्था हाती घेतलेल्या
 (२) प्रतिपालक अधिकरणाच्या व्यवस्थेखाली घेतलेल्या जमिनी ; किंवा प्रति-
 (३) गार्डियन व वॉर्ड्स अधिनियम, १८९०, अन्वयें सरकारी अधिकारी या पालक अधि-
 नात्याने पालक म्हणून नेमलेल्या सरकारी अधिकाऱ्याच्या व्यवस्थेखाली घेतलेल्या करण
 जमिनी ; किंवा वगैरेच्या
 (४) दिवाणी, महसुली किंवा फौजदारी न्यायालयांनी स्वतः किंवा कायदे-जमिनीस
 शीर धारकाच्या हक्काचा निर्णय होईपर्यंत त्यांनी नेमलेल्या राजधारकामार्फत अधिनियमाचे
 तात्पुरत्या व्यवस्थेखाली घेतलेल्या जमिनी ; कांहीं उपबंध
 लागू नसणें.

आणि या अधिनियमांतील कोणत्याहि मजकूरामुळे, अशी जमीन ज्या विधिअन्वयें व्यवस्थे-
 खाली घेण्यांत आली असेल तो विधि धरून कोणत्याहि विधि अन्वयें येणें असलेल्या रकमेच्या
 वसुलीसंबंधी प्रतिपालक अधिकरण, असा सरकारी अधिकारी किंवा न्यायालय किंवा
 राजधारक याकडे निहित असलेले अधिकार व अशा विधींत तरतूद केलेली वसुलीची
 रीत यांस बाध येणार नाही.

(२) परंतु कोणतीहि जमीन अशा व्यवस्थेंतून मुक्त झाल्याच्या तारखेस अशा
 जमिनीसंबंधी कोणतीहि कुळवहिवाट अस्तित्वांत असेल [आणि भूमिधारकानें कलम ४४
 अन्वयें कुळवहिवाट रद्द करण्याचा हक्क बजावण्यापूर्वी अशी व्यवस्था हाती घेण्यांत
 आली असेल] तर अशा तारखेपासून एक वर्षाच्या आंत तीन महिन्यांची नोटीस
 देऊन भूमिधारकास कलम ४४ अन्वयें अशी कुळवहिवाट रद्द करण्याचा हक्क असेल ; आणि
 कुळाला ज्या मुदतींत भूमिधारकाला वर सांगितल्याप्रमाणें कुळवहिवाट रद्द करण्याचा
 हक्क होता ती मुदत संपल्यापासून एक वर्षाच्या आंत कलम ३८ अन्वयें जमीन खरेदी
 करण्याचा हक्क असेल.

१ [* * * * *]

१०२-अ. या अधिनियमाच्या उपरोक्त उपबंधांतील कोणताहि मजकूर पुढील जमिनीस विवक्षित
 लागू होणार नाही :— जामिनी या
 अधि-

(अ) सरकार, स्थानिक प्राधिकारी, सहकारी संस्था किंवा राज्यांत विधिअन्वयें स्थापन
 करण्यांत आलेले विद्यापीठ यानें पट्ट्याने दिलेल्या, किंवा धारण केलेल्या जमिनी ; नियमाच्या
 कक्षेंतून वग-

(ब) राज्य सरकारच्या मते, जो कोणताहि औद्योगिक किंवा व्यापारविषयक लष्णें आणि
 उपक्रम, औद्योगिक व व्यापारविषयक कामें खरोखर चालवीत असेल आणि ज्यास माफी संबं-
 राज्य सरकारने मान्यता दिलेली असेल असा (सहकारी संस्था सोडून) कोणताहि धीच्या अटी,
 औद्योगिक किंवा व्यापारविषयक उपक्रम यास पट्ट्याने दिलेल्या किंवा त्याने इत्यादि.
 धारण केलेल्या जमिनी ;

१ मूळ कलम १०२ या ऐवजी कलमें १०२, १०२-अ व १०२-ब हीं, सन १९५८ चा
 मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, कलम ४२ अन्वयें दाखल करण्यांत आलीं.

२ सन १९५९ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, कलम १३ (१) अन्वयें कांडिका
 (१) वगळण्यांत आली.

३ सन १९५९ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, कलम १३ (२) (एक) अन्वयें
 मजकूर दाखल करण्यांत आला.

४ "जर त्याने कलम ५३-फ अन्वयें खरेदीचा हक्क अधीच बजावला नसल
 र," हा मजकूर वरील अधिनियमाचें कलम १३ (२) (दोन) अन्वयें गळण्यांत आला.

(क) चाकरी इनाम जमिनी ;

(ड) राज्य सरकारने याबाबतीत मान्य करून दिलेल्या किंवा तिनं हस्तांतरित केले.

(इ) शैक्षणिक कारण, रुग्णालय, पांजरपो ~~मूवेजवळ्या तसेच~~ यांसाठी असलेल्या विश्वस्तव्यवस्था परंतु, अशा जमिनीपासून भिळणाऱ्या संबंध प्राप्त कारणांसाठी विनियोग करण्यांत आला पाहिजे ;

(फ) सरकार राजपत्रांतील अधिसूचनेद्वारे वेळोवेळ विकाससाठी राखून ठेवलेलं म्हणून निर्दिष्ट करील अ-

स्पष्टीकरण.—कंडिका (इ) च्या कारणाकरिता, उक्त शर्ती विश्वस्तव्यवस्थेने पूर्ण केलेल्या आहेत अशा अर्थाचे नंतर दिलेले प्रमाणपत्र, त्याबाबतीत निर्णायक पुरावा असे.

माफी काढून
घेण्याचा
सरकारचा
अधिकार.

१०२-ब. (१) कलम १०२-अ यांत कांहीहि असले तरीहि, जर अशी खात्री होईल की,—

(१) भूदान समितीने हस्तांतरित केलेल्या जमिनी हस्तांतरित नाही किंवा हस्तांतरिताने दुसऱ्याच्या नावे करून दिल्या आहेत ;

(२) कलम १०२-अ, कंडिका (इ) मध्ये उल्लेख केलेल्या जमिनी विश्वस्तव्यवस्था मालमत्तेची काळजी घेण्यास असमर्थ आहे किंवा मालमत्तेची गैरव्यवस्था लावली आहे किंवा विश्वस्तव्यवस्था आणि कुळ आहेत ; आणि

(३) कलम १०२-अ, कंडिका (फ) मध्ये उल्लेख केलेल्या क्षेत्राच्या अकृषिक किंवा औद्योगिक विकासाचा संभव कमी आहे किंवा अशा क्षेत्राच्या कोणत्याहि जमिनीतून कुळास काढून लावल्यानंतर, जमीन अकृषिक किंवा औद्योगिक कारणासाठी उपयोगांत आणलेली नाही,

अशा बाबतीत, राज्य सरकारला, विहित केलेल्या रीतीने प्रसिद्ध केलेल्या आदेशाद्वारे आदेशांत निर्दिष्ट करण्यांत येईल अशा तारखेपासून, यथास्थिति अशी जमीन किंवा असे क्षेत्र, उपरोक्त कलमांपैकी कोणत्याहि कलमान्वये या अधिनियमाच्या उपबंधांपैकी ज्या सर्व किंवा कोणत्याहि उपबंधांच्या कक्षेतून वगळण्यांत आले होते त्या सर्व किंवा कोणत्याहि उपबंधांच्या कक्षेतून वगळले जाण्याचे बंद होईल आणि कलम १०२-अ च्या स्पष्टीकरणान्वये दिलेले कोणतेहि प्रमाणपत्र रद्द होईल असा निदेश देण्याचा अधिकार आहे.

(२) अशी कोणतीहि जमीन किंवा क्षेत्र अशा रीतीने वगळले जाण्याचे बंद झाले असेल तर, अशा कोणत्याहि जमिनीच्या संबंधांत अशा तारखेस अस्तित्वांत असलेल्या कुळवहिवाटीच्या बाबतीत, भूमिधारकास अशा तारखेपासून एक वर्षाच्या आंत कुळास तीन महिन्याची नोटीस देऊन अशी कुळवहिवाट कलम ४४ अन्वये रद्द करण्याचा अधिकार आहे आणि कुळाला, भूमिधारकास कलम ४४ अन्वये ज्या मुदतीत कुळवहिवाट रद्द करण्याचा हक्क असेल ती मुदत संपल्यापासून एक वर्षाच्या आंत कलम ३८ अन्वये जमीन खरेदी करण्याचा हक्क असेल.]

१०२-क. (१) विभाग ६ चे आणि १०१ चे उपबंध खेरीजकरीब (१) ज्या जमिनीची व्यवस्था अशा जमिनीस, आणि (२) ज्या जमिनीची व्यवस्था अशी आहे अशा अधिक जमिनीस, अशा व्यवस्था चालू असेपर्यंत लागू अशा कोणत्याहि जमिनीस आल्यावर, ह्या अधिनियमाचे जमिनीस लागू होतील :—

(अ) उल्लेख केलेली मध्ये उल्लेख केलेली भूमिधारकाकडून मरण पावले असेल तर आणि भूमिधारकाने पूर्वी अशी व्यवस्था पासून एक वर्षा कुळवहिवाट रद्द प्रमाणे कुळवहिवाट रद्द करण्याच्या (ब) जमिनीस अधिक मर्यादा पट्टे

amended
in 1966.

११०२-क. (१) विभाग ६ चे आणि कलमें ९५-ब, ९६-अ, ९७, ९८, ९९, १००, व्यवस्थेखाली १००-अ आणि १०१ चे उपबंध खेरीजकरून, या अधिनियमाचे मागील उपबंध— येतलेल्या

(१) ज्या जमिनीची व्यवस्था कलम ५१ अन्वये हाती घेण्यांत आली आहे जमिनीस अधिनियमाचे अशा जमिनीस, आणि

(२) ज्या जमिनीची व्यवस्था कलम ५३-क किंवा ५३-ह अन्वये हाती घेण्यांत आली आहे अशा अधिक जमिनीस, विवाहित उपबंध लागू नसणे.

—अशी व्यवस्था चालू असेपर्यंत लागू होणार नाहीत.

(२) अशा कोणत्याही जमिनीची किंवा अधिक जमिनीची व्यवस्था संपविण्यांत आल्यावर, ह्या अधिनियमाचे मागील उपबंध, पुढील फेरफारांस अधीन राहून, अशा जमिनीस लागू होतील :—

(अ) व्यवस्था संपविण्यांत आल्याच्या तारखेस, पोट-कलम (१), कंडिका (१) मध्ये उल्लेख केलेली कोणतीही जमीन व्यवस्थेखाली घेण्याच्या निकटपूर्वी भूमिधारकाकडून ती धारण करणाऱ्या कुळाच्या कबजांत असेल किंवा असे कळ मरण पावले असेल त्याबाबतीत त्याच्या उत्तर स्वत्वाधिकाऱ्याच्या कबजांत असेल आणि भूमिधारकाने कलम ४४ अन्वये कुळवहिवाट रद्द करण्याचा हक्क बजावण्या-पूर्वी अशी व्यवस्था हाती घेण्यांत आली असेल तर, भूमिधारकास, अशा तारखे-पासून एक वर्षाच्या आंत तीन महिन्यांची नोटीस देवून कलम ४४ अन्वये कुळवहिवाट रद्द करण्याचा हक्क असेल आणि कुळास, ज्या मुदतीत वर सांगितल्या-प्रमाणे कुळवहिवाट रद्द करण्याचा भूमिधारकास हक्क होता ती मुदत संपल्यापासून एक वर्षाच्या आंत, कलम ३८ अन्वये ती जमीन खरेदी करण्याचा हक्क असेल ;

(ब) पोट-कलम (१), कंडिका (१) मध्ये उल्लेख केलेल्या कोणत्याही जमिनीची किंवा पोट-कलम (१), कंडिका (२) मध्ये उल्लेख केलेल्या कोणत्याही अधिक जमिनीची व्यवस्था संपविण्यांत आल्याच्या तारखेस, अशी जमीन किंवा यथास्थिति, अधिक जमीन व्यवस्थापकाने दिलेल्या पट्ट्यान्वये ती धारण करणाऱ्या पट्टेदाराच्या ताब्यांत असेल तर, आणि अशा पट्टेदाराने कलम ५३-फ अन्वये (जमीन) खरेदी करण्याचा हक्क आधीच बजावला नसेल तर, पट्ट्याची मुदत संपल्यावर, ज्या इसमास कलम ५३ अन्वये जमिनीचा किंवा अधिक जमिनीचा कबजा देण्यांत आला त्या इसमास, उक्त पट्टेदाराने पट्ट्याची मुदत संपल्यापासून तीन महिने मुदतीच्या आंत, ती जमीन खरेदी करण्याची तयारी दर्शविली नसल्यास, अशा जमिनीचा कबजा घेण्याचा हक्क असेल. कलम ३८ मध्ये तरतूद केलेल्या रीतीने अशी तयारी दर्शविण्यांत आली पाहिजे व त्यानंतर उक्त पट्टेदार हा कलम ३८ अन्वये अर्ज करणारे कळ आहे असे समजून त्या कलमाचे उपबंध आवश्यक त्या फेरफारांसह अशा खरेदीस लागू होतील :

परंतु, अशा खरेदीद्वारे, भूमिधारकाचा हितसंबंध, तसेच भूमिधारकाकडून धारण करणाऱ्या, कोणतेही असल्यास, कुळाचा हितसंबंध पट्टेदाराने संपादन केला असेल त्या बाबतीत, कलम ३८ अन्वये भूमिधारकास द्यावयाची रक्कम न्यायाधिकरणाने भूमिधारक व कूळ यांच्यात विभागून देऊन त्याप्रमाणे दिली पाहिजे.]

१०३. [(१)] शेतजमिनीचे अन्य संक्रामण करण्यास प्रतिबंध करण्याबाबत अधिनियम रद्द करणे व (१३४९ फसलीचा अधिनियम क्रमांक ३) व हैदराबाद असासी शिकमी अधिनियम बचाव (१३५४ फसलीचा अधिनियम क्रमांक १) हे याद्वारे रद्द करण्यांत येत आहेत :

१ सन १९५९ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३२, कलम १४ अन्वये हे कलम जादा दाखल करण्यांत आले.

२ दिनांक ३१ मार्च १९५१ चे "असाधारण राजपत्र", क्रमांक १८, यांत प्रसिद्ध केलेला सन १९५१ चा हैदराबाद अधिनियम क्रमांक १३, याच्या कलम ७ अन्वये ही सुधारणा केली.

परंतु, रद्द केलेल्या अधिनियमापैकी कोणत्याही अधिनियमान्वयें केलेली कोणतीही नेमणूक, केलेला नियम किंवा दिलेला कोणताही आदेश किंवा काढलेली कोणतीही अधिसूचना किंवा जाहीरनामा किंवा दिलेला, ठरविलेला, संपादन केलेला कोणताही पट्टा किंवा हक्क किंवा पत्करलेली जबाबदारी व केलेली कोणतीही इतर गोष्ट ही या अधिनियमाच्या उपबंधांशी विसंगत नसेल तेथवर, ती या अधिनियमान्वयें अनुक्रमें केलेली नेमणूक, केलेला नियम किंवा दिलेला आदेश किंवा काढलेली अधिसूचना किंवा जाहीरनामा किंवा दिलेला, ठरविलेला, संपादन केलेला कोणताही पट्टा किंवा हक्क किंवा पत्करलेली जबाबदारी आहे किंवा केलेली गोष्ट आहे असे समजले पाहिजे, आणि त्याअन्वयें निष्प्रभावीत करण्यांत येईपर्यंत ती अंमलांत असण्याचे चालू राहिल :

१[तसेच, उक्त अधिनियम रद्द केल्यामुळे—

(अ) याद्वारें रद्द केलेल्या अधिनियमांच्या पूर्वीच्या अंमलास किंवा त्याअन्वयें केलेल्या किंवा करू दिलेल्या कोणत्याही गोष्टीस ;

(ब) अशा रीतीने रद्द केलेल्या अधिनियमान्वयें संपादन केलेला, प्राप्त झालेला किंवा पत्करलेला कोणताही हक्क, विशेष अधिकार, बंधन किंवा जबाबदारी यांस ;

(क) अशा रीतीने रद्द केलेल्या अधिनियमाविरुद्ध केलेल्या कोणत्याही अपराधाच्या संबंधांत, झालेला कोणताही दंड, जप्ती किंवा शिक्षा यांस ;

(ड) उपरिनिर्दिष्ट असा कोणताही हक्क, विशेष अधिकार, बंधन, जबाबदारी, दंड, जप्ती किंवा शिक्षा यांच्या संबंधातील कोणत्याही चौकशीस, वैध कारवाई किंवा उपाययोजनास,

बाध येणार नाही आणि जणू उक्त अधिनियम रद्द करण्यांत आले नव्हते असे समजून अशी कोणतीही चौकशी, वैध कारवाई किंवा उपाययोजना दाखल करता, चालविता किंवा अंमलांत आणता येईल, किंवा असा कोणताही दंड, जप्ती किंवा शिक्षा करता येईल.]

१[(२) पोट-कलम (१) च्या दुसऱ्या परंतुकांत कांहीही असले तरी, शेतजमिनीचे अन्य संक्रामण करण्यास प्रतिबंध करण्याबाबत अधिनियमाचे (१३४९ फसलीचा अधिनियम क्रमांक ३) कलम १०, पोट-कलम (२), कंडिका (क) ही उक्त परंतुकाच्या कारणाकरिता, जणू कांही उक्त कंडिकेऐवजी पुढील कंडिका दाखल करण्यांत आली होती असे समजून परिणामक्षम असेल :—

“(क) साध्या गहाणाच्या बाबतींत, गहाण घेणारास गहाण देणाऱ्याकडून मिळालेली रक्कम किंवा फलोपभोग गहाणाच्या बाबतींत गहाण घेणारास गहाण देणाराने दिलेल्या रकमा आणि गहाण घेणाराने जमिनीच्या कबजांपासून मिळविलेल्या फायद्यांची किंमत जर येणे रकमेपेक्षा कमी असेल तर, कलेक्टरने, गहाण देणाराने येणे असलेली रक्कम रोख दिल्यावर, लेखी आदेशाद्वारें गहाण रद्द केले पाहिजे व जर जमीन गहाण घेणाराच्या कबजांत असेल तर त्याने तिचा कबजा गहाण देणाराला दिला पाहिजे. जर गहाण देणारा येणे असलेली रक्कम देण्यास चुकेल तर कलेक्टरने, त्यास वाजवी वाटेल परंतु जी दहा वर्षांहून अधिक नसेल

१ दिनांक ३१ मार्च १९५१ चे “असाधारण राजपत्र”, क्रमांक १८, यांत प्रसिद्ध केलेला सन १९५१ चा हैदराबाद अधिनियम क्रमांक १३, या अन्वयें ही सुधारणा करण्यांत आली.

अशा मुदतीपर्यंत, येणे असलेल्या रकमेसाठी, ती जमीन, जर ती पूर्वीच गहाण घेणाराच्या कबजात असेल तर, त्याच्या कबजात असण्याचे चालू राहिल असा आदेश दिला पाहिजे. अशी मुदत संपल्यानंतर त्याने, त्या जमिनीचा कबजा, गहाण देणारास परत दिला पाहिजे".]

१०४. हा अधिनियम व तदन्वये केलेला कोणताहि नियम, दिलेला कोणताहि आदेश अधिनियमाचा किंवा काढलेली कोणतीहि अधिसूचना ही, भारताच्या संविधानाच्या सप्तम अनुसूचीतील इतर अधि-
 दुसऱ्या यादीत दिलेल्या गोष्टींच्या संबंधांत इतर कोणत्याहि अधिनियमांत किंवा अशा नियमांवर
 कोणत्याहि इतर अधिनियमाच्या आधारे अंमलात असलेल्या कोणत्याहि लेखांत त्या-प्रभाव असणें.
 संबंधी कोणताहि विसंगत मजकूर असला तरी, परिणामक्षम असेल.